

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 40

У збірнику вміщені дослідження з різних галузей мовознавчої науки – семантики, граматики, фонетики, стилістики, психолінгвістики.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

Research in various fields of linguistics – semantics, grammar, phonetics, stylistics, psycholinguistics – is represented in the collection.

The articles are meant for University and school teachers, scholars, students

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

**А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.; Л. П. Гнатюк,
канд. філол. наук, доц.; Н. В. Гуйванюк, д-р філол. наук,
проф.; С. Я. Ермоленко, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.; І. В. Козленко,
канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); Ю. Л. Мосенкіс, д-р
філол. наук, доц.; Н. П. Плющ, канд. філол. наук, доц.;
Ю. Ф. Прадід, д-р філол. наук, проф.; О. С. Снитко, д-р
філол. наук, проф.; В. Ф. Чемес, канд. філол. наук, доц.;
В. В. Чумак, канд. філол. наук, проф.**

**Адреса
редколегії**

**01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54**

Рекомендовано

**Вченою радою Інституту філології
06.10.2009 року (протокол № 2)**

Зареєстровано

**Постановою президії ВАК України
від 14.04.2010, пр. № 1-05/3**

**Засновник
та видавець**

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

**Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02**

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

ФОНЕТИКА

Зоя Дудник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АРТИКУЛЯЦІЙНА ЗВИЧКА ЯК КУЛЬТУРНО-ЕТНІЧНИЙ ІДЕНТИФІКАТОР

Стаття присвячена дослідженню параметрів артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатора мовців. Порівнюються артикуляційні сценарії українського та російського мовлення.

Ключові слова: артикуляційна звичка, артикуляційний жест, сценарій, звукосполучення CV.

Інколи навіть серед наукової еліти побутує думка, що з погляду фонетичної якості звуки різних мов подібні і найбільше, що відрізняє мову від мови, – це інтонація. Серед прихильників такого погляду зустрічаються й філологи.

Провідний український фонетист-експериментатор Ніна Іванівна Тоцька згадувала якось у приватній бесіді про ті часи (а це не такі далекі від нас 60–70-ті), коли було важко довести своїм колегам, що звукотипи української мови мають свою власну артикуляційно-акустичну специфіку. Однак вона довела це на матеріалі дослідження голосних [4]. Часи змінилися. Тепер в Україні не тільки вивчають суттєві артикуляційно-слухові відмінності між вимовою українських [и], [а], [о] та російських [ы], [а], [о], між [ч], [з] та [ч'] [г] тощо, а буває обирають їх об'єктом політичного дискурсу. І хоча фонетична рефлексія не властива пересічному мовцеві в Україні, мовне чуття й мовний досвід дозволяють відрізнити природну українську вимову від вимови неофітів.

Досліджуючи цю властивість мовної свідомості, автор публікації зістала разом зі студентами реалізацію двох вимовних стилів за матеріалами акустичних записів українського та російського мовлення, а саме, стилю повсякденного спілкування та виразного мовлення з увагою до предмета розмови. Було з'ясовано, що в обох стилях та в обох мовах набутий автоматизм щодо здійснення артикуляційних зусиль в цілому зберігає свій вплив на реалізацію процесів фонетичного відтворення, зокрема коартикуляційних. Зміни у стилі повсякденного спілкування мають місце більшою мірою в перерозподілі кількості елементів та якості їхньої реалізації, тобто стосуються структури слова і не зачіпають процесу здійснення його динаміки. Така послідовна типологічна організація вимовних зусиль виступає не лише як критерій внутрішньомовної норми, а й слугує для мовної свідомості засобом ідентифікації "чужих" навичок у

рідній мові (зокрема російської вимовної норми в українській вимові). Іншими словами, у такий спосіб оцінюється ступінь спорідненості або відчуженості мовного досвіду. Сам мовець, який опановує артикуляційну базу іншого мовлення, навіть знаючи орфоепічні правила, може некоректно застосовувати отримані знання про вимову як в силу переважання в його досвіді іншої системи навичок, так і внаслідок нерозуміння дії мало помітних, але регулярних для даного мовного колективу чинників, що не потрапили в поле системного наукового розгляду. Таким малодослідженим явищем, пов'язаним із автоматизованим породженням мовленнєвої структури є артикуляційна звичка, яку можна вважати одним із культурно-етнічних ідентифікаторів мови й самого мовця [3, с. 216]. Адже в її основі лежить динамічний стереотип артикуляційної дії, вихований в онтогенезі як конкретно мовний досвід.

Культурно-етнічний потенціал носіїв мови розкривається через мовленнєву діяльність. Однак є необхідність розрізняти у мовній діяльності властивості, вилучені із сукупності ознак як результат функціонування, та властивості їх реалізації як процес, на що свого часу вказував В. фон Гумбольдт [1, с. 78, 82]. З погляду наукового синтезу онтологічних аспектів функціонування і породження можна суттєво (функціонально значуще) і сутнісне (актуалізоване в процесі породження) розглядати як важливі компоненти мовленнєвого вияву.

Суттєвою рисою породження є технічне вміння (термін Е. Косеріу), яке зазвичай прийнято розглядати через орфоепічні особливості мовлення, через фонетичний інвентар і фонологічне навантаження, що піддаються свідомому спостереженню. Проте не менш важливою сутнісною рисою породження є вимовні автоматизми, які діють у процесі безпосередньої реалізації технічного вміння. Такі автоматизми активізуються під час виконання сценаріїв для найменших вимовних зусиль (переходів від однієї фонетичної якості до наступної) і сценаріїв їх поєднання у фонетико-смыслові цілісності, зокрема, у фонетичні слова і синтагми. У цьому процесі діють такі ознаки ідентифікації артикуляційної звички, які виходять за межі системномовних фонетичних категорій, але інтуїтивно відстежуються носіями мови як дотримання чи порушення норми. У зарубіжній лінгвістиці, зокрема у моторній теорії мови ці рухові автоматизми, організовані повторюваною активністю органів мовлення, називають артикуляторними жестами (*articulatory gestures*) [5], жестовою партитурою, або сценарієм (*gestural score, dynamic articulatory Scenario*) [7].

Постає питання про те, які ознаки слід брати до уваги: технічне вміння, чи фонетичний автоматизм. Адже це буде різний матеріал для спостереження.

На наш погляд, варто враховувати, що артикуляційні звички, з одного боку, корелюють із системномовними категоріями фонетики і знаходять певні узагальнення як функціонально важлива сукупність ознак, з другого боку, артикуляційні звички є проявом автоматизмів, які належать процесу породження. Отже, говорячи про артикуляційну звичку, вважаємо її своєрідною ланкою, що поєднує в єдино реальній мовленнєвій діяльності онтологічні аспекти функціонування й породження.

Першочерговий етап для методики навчання мови й фонетичного аналізу становить опис звичних артикуляційних дій та зусиль, які послідовно в часі втілюють плинні координаційні налаштування органів і зон мовного апарату, підпорядковуючись поточним виконавчим намірам мовця. Загалом мовленнєва дія є тим об'єктом лінгвістичної уваги, який знаходиться на межі переходу суб'єктивного (потенційного) в об'єктивне (реалізоване у мовленні). Позаяк намір спричинює виконання. З методичного ж досвіду постановки вимови відомо, що правильній вимові заважають не стільки неспроможність учня чи студента вимовляти коректно, скільки "тенета" усталених намірів, перенесені з рідного мовлення на інше.

У плані виконання артикуляційна звичка являє собою *фонетичний автоматизм*, або сценарій, підпорядкований загальним психофізіологічним законам рухової активності, з одного боку, та усталеному способу сприйняття міжіндивідуальної мовленнєвої комунікації мовця, – з другого. Саме в плані виконання (аспект породження) "влада матерії, яка набула форми" [1, с. 89, 98], формує навички вимови й сприйняття. Так, коли ми чуємо, як носій української мови говорить російською, миттєво відзначаємо ряд особливостей, укорінених подібно диханню в його мовлення, які відрізняють його від російськомовного носія.

Проте чимало з цих відмінностей, які фіксує вухо, не лише наївний носій мови, а й лінгвіст не в змозі чітко усвідомити та описати.

Прихованість фонетичного автоматизму для одномовної свідомості ускладнює метамовну оцінку й диференціацію носієм динамічної актуалізації фонетичної матерії свого рідного мовлення. Логічний шлях подолання цієї проблеми був запропонований наприкінці XIX – на початку XX століття І. Бодуеном де Куртене, О. Томсоном, В. Богородицьким. Видатні вчені спиралися у своїх методичних підходах (як до навчання мови, так і до її лінгвістичного вивчення) на ідею про обов'язкове порівняння явищ однієї системи мовлення з явищами іншої, що й може служити підставою для з'ясування фонетичної типології однієї чи кількох мов, а у випадку з артикуляційною звичкою – для встановлення типології вимовних сценаріїв, що здійснюються автоматично.

Практика порівняння української мови з російською та навпаки (коли еталоном є перша або друга) має давні традиції, проте більшою мірою

стосується явищ інтерференції фонемного інвентарю двох близькоспоріднених мов. У процесі вивчення фонетичного "коріння", тобто мовленнєвої типології, до уваги беруться ідеалізовані уявлення про норму вживання функціонально навантажених елементів, до того ж пропущені через концептуальні фільтри певної фонетичної школи. За такого нормоцентричного підходу фонетичні особливості реалізації артикуляційних сценаріїв залишаються за межами аналізу. Інколи зредукований до процедурних абстракцій, цей підхід, може констатувати лише розбіжності в інвентарі фонем та окремі відмінності у вимові звукотипів. Такий обмежений аналіз фонетичної системи зумовлений можливостями спостереження функціонального аспекту. Він недооцінює вагомість аспекту породження для функціонування й розвитку фонетичної системи. Урешті, йдеться про те, що в межах опису артикуляційної звички виховані артикуляційні роботи та їх перебіг (динаміка) можуть слугувати матеріалом для вивчення ідіоетнічних характеристик мовлення у разі, якщо це забезпечує технічна база та інструментальний прийом дослідження. Отже, аспект породження є базовим для вивчення артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатору мови.

Фонетична типологія артикуляційної звички та її ідіоетнічний потенціал на рівні породження закладаються як в цільовому артикуляційному зусиллі (асоціюється з якістю та інвентарною одиницею фонетичного рівня), так і в найдрібнішому динамічному сценарії вимовної дії – синтагматичному поєднанні двох цільових зусиль.

Для опису артикуляційної звички в конкретному цільовому артикуляційному зусиллі доцільно брати координаційну взаємодію трьох субстанційних механізмів: артикуляції, фонації, ініціації [6, с. 119–134], а матеріалом для опису найдрібніших автоматизмів перебігу артикуляційних дій – чотири типи простої сполучуваності CV, CC, VC, VV (де C – приголосний; V – голосний).

У статті подано зіставний аналіз найуживанішого типу сполучуваності CV, тобто приголосного з голосним в ознаках координації субстанційних механізмів. Для цього з різноманітних структур складу в українському та російському поетичних текстах, що складалися кожний з 10 тис. фонетичних слів було вилучено близько 24 000 сполучень CV і здійснено аналіз за розподілом на частотній шкалі зазначених субстанційних характеристик. Наприклад, із фонетично посеgmentованого тексту (наводиться уривок із вірша Ліни Костенко) **ве-чір-неє со́н-це # дя-ку-ю # за-де́нь # ве-чір-неє со́н-це # дя-ку-ю за-вто́-му # за-ти́х лі-сі́в # про-сві-тле-ний # е-де́м # і-за-во-ло́-шку # вжи́-ті # зо-ло-то́-му**¹, де знак # використано

¹ Синтагматично-фразова сегментація тут не подається.

на позначення паузи, були вибрані такі підкреслені сполучення CV: [ве], [ч'і], [н'є], [с'о], [це], [д'а], [к'оу] [й'оу] та подібні.

Загальна кількість різновидів сполучень CV, що зустрілася в аналізованих текстових масивах, становить для українського матеріалу – 151, а для російського – 159. Оцінюючи розподіл навантаження за субстанційними механізмами координації на шкалі частотності з урахуванням асиміляційних процесів, в кожному списку автором було виділено з найчастотніших (які мають тенденцію виконуватися автоматично) найбільш однорідні сполучення за характером поєднання координаційних зусиль. В українському мовленні ними виявилися такі CV: 1. [н'а] – 729; 2. [в'і] – 585; 3. [ли] – 583; 4. [йа] – 570; 5. [р'о] – 561; 6. [н'і] – 560; 7. [н'є] – 519. Ці сполучення становлять 17 % від усієї кількості CV. У російському мовленні маємо такі сполучення CV: 1. [ва] – 1146; 2. [н'а] – 1009; 3. [н'й] – 783; 4. [ка] – 756; 5. [та] – 742; 6. [па] – 735; 7. [л'и] – 730; 8. [ла] – 699. 26 % від усієї кількості сполучень.

У чому ж полягає однорідність кожної групи сполучень CV. Так, в українському мовленні початкові позиції щодо частотності займають лише CV із сонантними приголосними, а серед голосних маємо п'ять (крім [у]). У російському мовленні початкові позиції займають сонанти, глухі приголосні (крім африкат) та один дзвінкий [в], натомість з-поміж голосних у перших позиціях переважають лише [а] та [і]. Якщо оцінити ці сполучення за субстанційними механізмами, то в українському списку переважає фонаційна спорідненість зусиль (один сильний сонорний режим заступає інший), а в російському списку фонаційні режими різняться, має місце й шумовий режим (імпульсний вибух після зімкнення глухих приголосних), натомість спорідненість зусиль за формою та локалізацією язика, тобто гомоорганність, характеризує механізм артикуляції. Артикуляція оцінювалася за класифікацією укладів язика [2, с. 18]. Отже, визначальне вимовне зусилля, що характеризує артикуляційну звичку в українському мовленні, – це інтеграція голосових режимів фонації; артикуляційну звичку в російському мовленні характеризує узгодженість укладів язика, тобто домінування механізму артикуляції. Механізм ініціації відіграє в обох мовах роль підтримки цих провідних тенденцій: в українському списку немає жодного зімкненого приголосного, а цим зберігається рівень синергетичного голосового напруження. У російському мовленні голосова робота не домінує, всі три глухі приголосні [к], [т], [п] – зімкнені, однак для язика виявляються важливими тотожні чи подібні форми та локалізації зусиль, що дозволяє легше та швидше переходити від одного артикуляційного зусилля до іншого.

Ці специфічні типологічні характеристики складають не лише тло складометричної організації українського та акцентноритмічної організа-

ції російського мовлення, а й відповідають співучому, урівноваженому характеру українського мовлення і жвавому, компресованому й економному характеру російського мовлення.

З поданого матеріалу можна поки що зробити висновок про те, що наведені фонетичні особливості дійсно пов'язані з культурно-етнічною специфікою, характером народу; що необхідно ширше вивчати мовний досвід етносу в його реальних параметрах, як це започаткував для мов Сибірського й суміжних регіонів В. Наделяєв; що в методиках навчання мови варто звернутися до такої надзвичайно важливої категорії мовного буття, як артикуляційна звичка.

Свідомого ставлення до культурно-етнічних ідентифікаторів потребує ситуація функціонування української мови в російськомовному або англомовному оточенні. Адже суржик (не інтерференція) розквітає тоді, коли такі ідентифікатори навмисно знівельовані або не сприймаються як потенціал мовного досвіду.

1. Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
2. Скалозуб Л. Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – К., 1980.
3. Томсон А. И. Общее языковедение. – Одесса, 1910.
4. Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. К., 1973; Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство, 1983. – № 5. – С. 16–23.
5. Browman C., Goldstein L. Towards an articulatory phonology. – Cambridge, 1986. – P. 219–252.
6. Ladefoged P. A Course in Phonetics (second ed.). – San Diego; Toronto, 1982.
7. Tatham M. Dynamic Articulatory Phonology and the Supervision of Speech Production. – http://www.morton-tatham.co.uk/publications/from_1995/Tatham_1995a.pdf.

Стаття посвящена дослідженню параметрів артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатора. Сравниваются артикуляционные сценарии украинской и русской речи.

Ключевые слова: артикуляционная привычка, артикуляционный жест, сценарий, звукосочетание CV.

The article is devoted to investigation of articulatory skill features as cultural and ethnic identifier for speakers. The articulatory scenarios of Ukrainian and Russian speech are compared in it.

Key words: articulatory skill, articulatory gesture, scenario, sound chain CV.

ПАУЗА І СКЛАД ЯК ЕЛЕМЕНТИ РИТМІЧНОГО МОВЛЕННЯ

У статті простежується проблема відповідності між паузою і ритмом як універсальними характеристиками буття в цілому і мовлення зокрема. Висловлено гіпотезу, що пауза не тільки членує потік мовлення на менші частини, а й формує його. Пауза і склад розглянуті як сегментно-просодичні одиниці, що підпорядковані законам ритму в усіх мовах світу. Це зумовлює вибір системи одиниць під час дослідження паузи у прозовому і поетичному мовленні.

Ключові слова: пауза, ритм, склад, сегментно-просодичні одиниці.

Сучасні дослідження просодії мовлення присвячені насамперед окремим її аспектам та явищам, які водночас потребують цілісного осмислення й систематизації. Просодичні ознаки у сучасній лінгвістиці є об'єктом багатьох експериментальних досліджень на матеріалі різних мов світу, адже вони "виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення, відіграють важливу роль у культурі міжмовного спілкування" [2, с. 1]. Крім того, "участь просодії в передаванні інтелектуальної інформації спонукає до вивчення ритміко-інтонаційної організації тексту у співвідношенні з формальними і семантичними аспектами мовлення" [5, с. 94]. Таким чином, основними завданнями фонетистів у галузі просодії можна вважати впорядкування теоретичних та експериментальних даних, категоризацію просодичних засобів та одиниць щодо їх філософського змісту. Це сприятиме правильній інтерпретації їхніх функцій у мовленні, входженню до загальної системи мовознавчої науки та наукової картини світу в цілому. Звернення до малодосліджених аспектів допоможе вирішити деякі з цих завдань. На особливу увагу науковців-лінгвістів заслуговують такі міждисциплінарні поняття, як ритм і пауза.

Ритм у найширшому розумінні відображає одну з форм регулярної, закономірної зміни, руху різних об'єктів, темпоральні, просторові та інші відношення між ними у вигляді особливого стійкого процесу [6]. Об'єкти світу не суцільні, а дискретні і складаються з дрібніших елементів, що постійно перебувають у русі. Кожна зміна розташування цих елементів є окремим явищем: це і процес існування об'єкта, і діяльність його частин, заснована на періодичності.

У фонетичних дослідженнях використовують також термін "квантування": "Будь-який текст у процесі породження зазнає своєрідного квантування, що здійснюється просодичними засобами" [4, с. 87]. Квантування за нормальних умов передбачає поділ цілого на структурно та

функціонально подібні відрізки, одиниці, блоки. У цьому сенсі квантування зближується з ритмізацією. "Ритмізації належить особливе і дуже важливе місце в людській діяльності, вона глибоко вкорінена в біологічній природі людини (від початку, ймовірно, пов'язана з ритмами середовища існування й самого організму як частини природи)" [4, с. 87]. Оскільки людина з усіма її особливостями є частиною біосфери, а біосфера є частиною всесвіту, тобто ці три поняття належать до однієї системи, то вони підпорядковані спільним об'єктивним законам, які ми будемо розглядати у площині лінгвістики.

В основі людської діяльності, пов'язаної з мовленням, також лежить закон ритму. Мовлення можна розглядати як спрямований у часі потік, що реалізується на різних рівнях. Породження мовлення – це послідовне вираження думок через артикуляторні рухи, наслідком яких є звукова хвиля. Так само послідовно відбувається сприйняття звучання слухачем та декодування інформації, закладеної у висловленні. Ці процеси розгортаються за певними закономірностями і варіюються лише незначною мірою (залежно від мовної компетенції мовця, його віку, статі, емоційного стану, індивідуальних особливостей мовного та слухового апарату – і відповідних рис слухача), зберігаючи свої основні характеристики в усіх ситуаціях.

"Ритм, або групування елементів у більшій одиниці, є властивістю всіх мов. <...> Ці одиниці мають бути подібними і певним чином відокремленими одна від одної, щоб сприйматися як групи" [8, с. 447–450]. "Ритм <...> з точки зору виявлення його смислової функції у тексті розглядається як квазіперіодична повторюваність подібних і сумірних мовленнєвих одиниць та зв'язків і відношень між ними" [1, с. 120]. Отже, людське мовлення ритмічне, як і інші явища та процеси живої й неживої природи.

З усіх елементів складної системи мовленнєвої діяльності людини найбільш доступними для дослідження є артикуляція та акустичне вираження. У цих процесах так само відбувається чергування різних явищ, одне з яких ніби перетікає в наступне. В артикуляції – це напруження / розслаблення, яким підпорядковані рухи мовних органів. Утворюючи різні комбінації, ці рухи формують цілісну систему, реалізацією якої в мові є системи складів, фонем, інтонаційних та акцентно-ритмічних моделей, а в мовленні – чергування озвучених і неозвучених сегментів, голосних і приголосних звуків, наголошених і ненаголошених складів, рухів тону, зміна інтенсивності звучання тощо.

Найчастіше на ритм звертають увагу, досліджуючи поетичне мовлення, оскільки він відіграє надзвичайно важливу роль, відрізняючи цей вид мов-

лення від інших. Відсутність ритмічної організації у прозі вважають її визначальною рисою, проте здавна у фонетиці помітне прагнення віднайти якісь закономірності в порядку почерговості наголошених та ненаголошених складів, інакше кажучи – ритм прози [3, с. 246]. Сумніви щодо існування законів ритму у прозі, ймовірно, зумовлені вужчим розумінням сутності ритму, який переважно розглядають у контексті з наголосом та складом.

"Взаємозалежність ритміки, з одного боку, та граматики й семантики, з другого, в поезії досягає максимуму" [4, с. 88]. Водночас "ритм як такий та граматично-синтаксичне членування не тотожні, а скорельовані певним чином: носій мови володіє імпліцитним знанням закономірностей, що полегшують перехід від безпосередньо сприйманого ритмічного членування мовлення до його членування на граматично й синтаксично значущі одиниці. Такого типу закономірності діють як у поетичному, так і в прозовому мовленні" [4, с. 89].

Серед компонентів просодії статус ритму ще не знайшов однозначного тлумачення. Одні дослідники (К. Барішнікова, А. Антипова, В. Потапов, В. Васильєв) вважають ритм компонентом інтонації. Інші (Н. Черемісіна та ін.) досить переконливо доводять, що ритм не входить до переліку компонентів інтонації, а навпаки, організовує інтонацію в процесі породження мовлення і сам будується з інтонації у процесі сприйняття мовлення, при цьому просодичний аспект ритму є лише частиною складної ритмічної системи [2, с. 6].

Таким чином, ритм є закономірністю, що охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема мовлення.

Пауза – міжгалузеве, темпорологічне та спеціальне поняття, що відображає феномени і форми перерви, тимчасової зупинки, спокою в існуванні якогось об'єкта чи процесу, їхньої відсутності в певному місці в певний час. Пауза триває аж до моменту продовження (повторення) попереднього, а також появи чогось нового, іншого, інакшого, як це постійно відбувається в процесі зміни і розвитку. З погляду темпорології, пауза – це інтервал часу, заповнений існуванням чогось іншого порівняно з попереднім і наступним. Вона скінченна й обмежена своєю появою та зникненням.

Паузу можна пізнати на тлі "основного" процесу або стану. Як феномен вона є елементом коливальних і хвильових процесів, ритмічних і неритмічних, поряд з амплітудою, частотою, періодом, фазою, довжиною хвилі тощо. У цілому паузу можна визначити як загальну форму прояву статичної динаміки, дискретності, неперервності та багатоманітності існування об'єктів, активності взагалі та діяльності різноманітних систем зокрема.

Феномен паузи властивий як зовнішній реальності, так і внутрішньому світу об'єктів різного роду, їхньому існуванню й активності. Слід зауважити, що під паузою можна розуміти також просторові характеристики розриву і наявності чогось поблизу певного об'єкта. Яскравим прикладом цього є витвори образотворчого мистецтва, архітектури, а також конструювання об'єктів техніки. Це твердження є справедливим не тільки для людини і людства, її дій і діяльності взагалі, а й для всієї природи, так само, як і для людського мислення, мовлення і мови.

Паузу слід розглядати в контексті філософської проблеми регулярності / нерегулярності, що є центральним інтересом для багатьох наукових дисциплін. Вона пов'язана також і з твердженнями номологічного характеру, наприклад, з ритмом.

Паузу можна тлумачити і в межах синдрому втоми (Fatigue theory), властивого всім живим системам, зокрема й людині. Це загальна форма, частина життєвого циклу, що починається з переходу від активності та діяльності до відпочинку, рекреації – через утому. Її завершення після відновлення життєвого ресурсу дозволяє організмам знову активізуватися.

Таким чином, принцип необхідності загального функціонування паузи має загальну теоретико-пізнавальну значущість для філософії, науки і світобачення людей взагалі [6].

У нашому дослідженні будемо оперувати мовознавчим поняттям паузи, що також включає декілька рівнів. Деякі дослідники розглядають "чотири рівні аналізу просодичних властивостей паузи в мовленні: фонетичний, синтаксичний, семантичний та інформативний. На фонетичному рівні пауза пов'язана з тривалістю та інтонацією, а інтонація, яка, у свою чергу, є наслідком наміру, вкладеного в неї мовцем, формує вираження його емоційного стану. На синтаксичному рівні пауза позначає синтаксичну структуру, що може збігатися з інтонаційною одиницею та пунктуацією, вжитою в тексті <...>. З погляду семантики пауза може мати динамічний компонент, який забезпечує зміну значення, або статичний компонент у випадку розмаїття тлумачень. Нарешті, пауза є важливим засобом організації дискурсу як джерело інформації" [9, с. 2]. Породження та сприйняття мовлення також можна визначити як рівні реалізації сегментно-просодичних явищ, у тому числі й паузи. Проміжними ланками в цій системі є вимова та звучання (у випадках писемного мовлення долучається і графічне його зображення).

Чергування озвучених відрізків і пауз як чергування різних видів діяльності становить загальну кросдисциплінарну схему. Ця схема належить не лише сфері філології, а й тісно пов'язана з іншими науками, такими,

як біологія, психологія, соціологія, фізика, математика, і мистецтвом. Пауза – це феномен буття світу, зокрема людського буття.

У мовленні проміжки між паузами заповнені складами. Тому поряд із паузою у її лінгвістичному трактуванні доцільно розглядати склад, оскільки можна вважати, що ці одиниці належать до одного рівня. Склад – найменша вимовна одиниця. Його можна виокремити з потоку мовлення. Водночас він є найменшою одиницею, на якій виявляються просодичні характеристики мовлення, його семантичне наповнення, яке на рівні просодії є важливішим і багатозначнішим, ніж на сегментному. За Л. Зіндером, "відрізок мовлення між паузами є, з погляду вимови, ланцюжком послідовних і взаємопов'язаних складів" [3, с. 251].

У цьому сенсі пауза – сегментна одиниця, оскільки її можна легко виділити в мовленнєвому потоці й відмежувати від озвучених відрізків. Пауза у мовленні за своєю тривалістю співмірна зі складом. Проте зазвичай її відносять до сфери просодії, і навіть до компонентів інтонації, оскільки паузи семантично навантажені і ця семантика – просодична. Отже, в нашому розумінні пауза і склад є сегментно-просодичними одиницями.

Оскільки ритмічне чергування пауз і заповнених відрізків розгортається в часі, слід приділити увагу їхній взаємодії. На межі поєднання сусідніх сегментів відбуваються процеси коартикуляції звуків, завдяки чому потік мовлення часто сприймається як суцільний, незважаючи на зміну початкових і кінцевих сегментів фонетичних слів, синтагм, фраз, рухи тону.

Склади, що розташовані поряд або на невеликій відстані один від одного, зазнають взаємовпливів. Так само й пауза як сегментно-просодичний елемент вимовленого тексту впливає на фонетичні властивості складу: до результатів такого впливу належать усі риси, притаманні початковим та кінцевим складам синтагм, їх частин, розділених паузами, або більших просодичних груп. Склад також може впливати на паузу. Так, кількість складів у синтагмі частково визначає тривалість наступної паузи; тональні характеристики складів (що є результатом наміру мовця) можуть викликати появу заповнених пауз; структура більших просодичних одиниць завдяки своєму семантичному наповненню визначає місце появи пауз.

Паузи, які акустично найбільшою мірою протиставлені заповненим сегментам, зазвичай настільки плавно й органічно вплітаються в мовлення, що слухач сприймає їх не як "перерву, зупинку мовлення" (саме так найчастіше визначають паузу), а як частину мовлення, його необхідний елемент. Навіть якщо пауза виконує функцію підкреслення, акцентного виокремлення і є досить тривалою, мовлення не стає уривчастим. Можливо,

причиною цього є те, що водночас із мовленням відбувається мисленнєвий процес – підготовка наступних фраз мовцем і обробка отриманої інформації слухачем. Ймовірно, цей процес не тільки не припиняється під час пауз, а навіть активізується. Так само часто не збігаються артикуляційні паузи з фізичними. Звичайно, наведені твердження повною мірою справджуються за умови, що слухач є активним учасником спілкування.

Очевидно, слід говорити про те, що паузи беруть участь у формуванні мовлення, а не лише членують його на відрізки. Взаємозв'язок процесів породження і сприйняття мовлення на фонетичному рівні виявляється в єдності членування і синтезу одиниць усіх рівнів мови [7].

Незважаючи на те, що паузи можуть мати різну тривалість, заповненість, виявлятися в різному оточенні, залежати від багатьох мовних та індивідуальних чинників, це явище так само, як ритм, є загальномовним і загальнолюдським. Тому вкрай необхідною є систематизація даних, отриманих завдяки експериментальним і теоретичним розробкам учених-фонетистів, що опрацьовують матеріали різних мов.

Враховуючи наведені твердження, у процесі дослідження українсько-го поетичного мовлення використовуємо склад і паузу як основні одиниці. Цими одиницями вимірюються більші ритмічні утворення – віршовий рядок та строфа. Оскільки головним об'єктом дослідження є пауза, характеристики складів враховуємо вибірково (їхню кількість, здатність утворювати більші сегментно-просодичні одиниці), залишаючи поза увагою їх якісний склад, взаємодію з оточенням.

На рис. 1 зображено сегменти, що є релевантними для дослідження. Це озвучені відрізки, які чергуються з паузами, утворюючи особливий ритмічний малюнок:

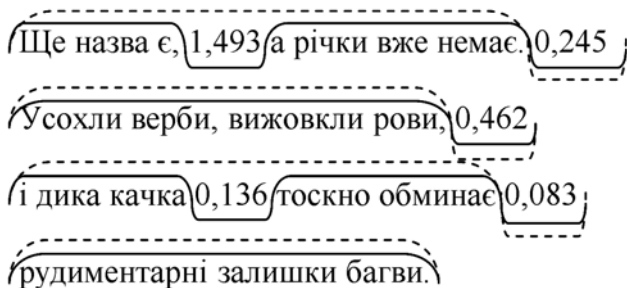

Рис. 1. Досліджувані сегменти мовлення
(на фрагменті дикторського прочитання)

Хвилеподібна форма позначень сегментів наочно демонструє наявність кількох ритмів, які структурують текст. Озвучені відрізки мовлення, позначені суцільною лінією над рядком, розглянуті як оточення (або, швидше, як відрізок іншої якості, який чергується з паузою) для всіх фізичних пауз, що трапляються в тексті (вони позначені суцільною лінією під рядком). У поетичному тексті доцільно також дослідити одиниці вищого порядку – віршові рядки (пунктирна дужка згори), розмежовані міжрядковими паузами (пунктирна дужка внизу рядка). Накладання двох функцій просодичних одиниць відображено на схемі накладанням двох дужок. Окремо мають бути розглянуті паузи на межі строф, які досі не були предметом спеціального дослідження. Імовірно, строфу (незалежно від її обсягу в рядках) можна визначити як сегментно-просодичну одиницю вищого порядку – на рівні з міжстрофними паузами.

Для прозового мовлення пропонуємо подібну схему просодичних одиниць: найменші елементи – частини синтагми, тобто відрізки мовлення між паузами, що не мають просодичної завершеності (вони є допоміжним об'єктом експериментального дослідження), далі – синтагми, фрази, надфразні єдності як повноцінні сегментно-просодичні одиниці. На кожному з рівнів ці елементи чергуються з паузами. Пауза як у прозовому, так і в поетичному мовленні може бути синкретичною, тобто виконувати функції кількох видів пауз: середсинтагмової, міжсинтагмової, міжфразової, міжнадфразової.

Отже, філософське розуміння ритму як чергування активності та спокою в експериментально-фонетичному контексті можна зобразити як чергування озвучених відрізків мовлення і пауз. Озвучені відрізки й паузи, що реалізуються на різних рівнях фонетичної системи, можуть мати різні характеристики і функціональну семантику, але при цьому вони залишаються невід'ємними складовими частинами ритмічно організованого мовлення.

Підтвердивши гіпотезу про те, що потік мовлення як сукупність елементарних вимовних сегментно-просодичних одиниць (складів і пауз) розгортається в часі і підпорядкований ритму, зробимо крок до доповнення і вдосконалення цілісної наукової картини світу.

1. Багмут А. Й., Борсюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980; 2. Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004; 3. Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учебное пособие. – М., 1979; 4. Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990; 5. Логвин И. Г. Темпорально-паузальные характеристики просодической модели поэтического текста // Изучение динамического аспекта сегментных и супraseгментных единиц звучащего текста. – К., 1988; 6. Рязумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru

TERMS/razumovsky_pauza.htm; 7. Яркова Е. М. Сегментация иноязычного устного текста как фактор его адекватного восприятия: (Анализ восприятия устн. текстов англ. сказки в условиях рус.-англ. двуязычия) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – Серия 1: Филология: научно-теоретический журнал. – 2003. – № 11; 8. Dauer R. M. Phonetic and phonological components of language rhythm // Proceedings of the 11th International Congress of Phonetic Sciences. – Vol. 5. – Tallinn, 1987; 9. Leal C. F. A pause as a cause of change // www.eric.ed.gov/PDFS/ED379935.pdf.

Статья посвящена проблеме соответствия между паузой и ритмом как универсальными характеристиками бытия в целом и речи в частности. Выдвинута гипотеза о том, что пауза не только разделяет речевой поток на меньшие отрезки, но и формирует его. Пауза и слог рассматриваются в качестве сегментно-просодических единиц, функционирующих согласно законам ритма во всех языках мира. Этим обусловлен выбор системы единиц при исследовании паузы в прозаической и поэтической речи.

Ключевые слова: *пауза, ритм, слог, сегментно-просодические единицы.*

This paper is devoted to a problem of correspondence between the pause and rhythm as universal features of life in general and speech in particular. The hypothesis has been stated that the pause not only divides the stream of speech into smaller parts but also structures it. The pause and the syllable are considered as segmental-prosodic units that function according to the laws of rhythm in many world languages and speaking styles. This causes the choice of the unit system during pause research in prose and poetical speech.

Key words: *pause, rhythm, syllable, segmental-prosodic units.*

Марина Александрович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОСОДИЧНІ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОГО ЕМОЦІЙНОГО СПОНТАННОГО МОВЛЕННЯ: АЛГОРИТМ ПОБУДОВИ

У статті запропоновано алгоритм побудови просодичних моделей українського емоційного спонтанного мовлення. Внаслідок аналізу отримано схеми просодичних моделей висловлювань позитивних, негативних і контекстних емоцій, побудованих на синтагмі на основі інвентарю індикативних просодичних параметрів: тональних, темпоральних, динамічних. Результати дослідження можуть бути використані в системах синтезу українського мовлення.

Ключові слова: просодичні моделі; емоційне спонтанне мовлення; висловлювання емоцій; тональний, темпоральний, динамічний контур.

Дослідження просодії емоційного мовлення надає важливий матеріал як для розуміння механізмів утворення емоційних значень у мові, так і для розвитку сучасних комп'ютерних технологій, пов'язаних із синтезом та розпізнаванням мовлення. Упровадження просодичних моделей емоційного мовлення в процес синтезу українського штучного мовлення за текстом дозволило б підвищити якість його звучання та відповідність природному мовленню.

Окремі питання специфіки актуалізації емоційних значень у мовленні висвітлювались у працях А. Антипової [1], В. Артемова [2], А. Калити [4], Е. Носенко [7], Е. Нушикян [8] та інших. Однак дослідження проводилися на матеріалі переважно російської та англійської мов. Тому аналіз просодії саме українського емоційного мовлення містить елемент новизни в розгляді поставленої проблеми. Використання практичних результатів аналізу просодії емоційного мовлення у системах синтезу українського мовлення дозволить поліпшити природність його звучання, що становить актуальність пропонованого дослідження. На потребу залучення результатів лінгвістичних розвідок у комп'ютерні системи синтезу мовлення звертають свою увагу як зарубіжні вчені, пропонуючи різні моделі синтезаторів [5; 9], так і вітчизняні [6], які створюють системи штучного мовлення за текстом саме на українськомовному матеріалі. Тому побудова просодичних моделей українського емоційного спонтанного мовлення спрямована на вирішення як теоретичних питань про засоби просодичного оформлення різних емоційних значень у мовленні, так і на використання просодичних моделей з прикладною метою.

Матеріалом дослідження стали акустичні записи українського спонтанного мовлення шести дикторів (четверо дикторів жінок та двоє чоловіків; усі диктори носії української літературної мови). Корпус спонтанного мовлення склали тексти інтерв'ю, а також тексти автобіографічного характеру

із загальним часом звучання три години. Фрагменти мовлення для інструментального аналізу дібрано на підставі аудитивного аналізу за критерієм наявності / відсутності у них актуалізації емоційного значення.

За емоційним значенням дібрані висловлювання емоцій було класифіковано на дев'ятнадцять різновидів (радість, задоволення, схвалення, захоплення, іронія, цікавість, здивування, жаль, невдоволення, невпевненість, засмучення, презирство, докір, попередження, обурення, несхвалення, недовіра, стурбованість, сором) – з об'єднанням їх у класи висловлювань позитивних, негативних та контекстних емоцій на основі класифікації емоцій з лінгвістичною метою [7, с. 28–29].

Структурною одиницею, яка у цій розвідці стала базовою для інструментального аналізу матеріалу, є синтагма – фонетико-семантична одиниця [3, с. 65], що характеризується смисловою, лексико-синтаксичною і просодичною цілісністю [1, с. 27]. Представлена тут просодична модель українського емоційного спонтанного мовлення включає моделювання всіх просодичних компонентів синтагми (тональних, темпоральних, динамічних) на основі встановленого в результаті представленої дослідження інвентарю індикативних просодичних параметрів.

Таким чином, внаслідок аналізу матеріалу можна ствердити, що алгоритм побудови просодичних моделей українського емоційного спонтанного мовлення для певного диктора та певного висловлювання емоцій складається з таких етапів: 1) вимірювання абсолютних величин просодичних параметрів (тональних, темпоральних, динамічних) для конкретного диктора в нейтральному спонтанному мовленні; 2) зіставлення абсолютних величин просодичних параметрів нейтрального мовлення з відповідними параметрами емоційного мовлення; 3) конвертація абсолютних величин у відносні для певного висловлювання емоцій за кожним з індикативних просодичних параметрів на підставі загальної моделі, створеної в результаті запропонованого дослідження.

Отже, було виявлено, що актуалізація позитивних, негативних і контекстних емоцій в українському емоційному спонтанному мовленні здійснюється за допомогою відмінного інвентарю індикативних просодичних параметрів. Внаслідок аналізу матеріалу було встановлено цей інвентар індикативних параметрів для емоційного мовлення, який включає: 1) тип передшкали; 2) тип шкали; 3) напрям руху тону у шкалі; 4) тип термінального тону; 5) висотнотональний рівень синтагми (регістр); 6) діапазон частоти основного тону; 7) рух тону на ядрі; 8) висотнотональний рівень початку синтагми; 9) інтервал "передтакт – такт"; 10) інтервал "передтермінальна частина – ядро"; 11) рівень максимуму частоти основного тону; 12) локалізація максимуму частоти основного тону; 13) швидкість зміни ЧОТ; 14) середньозвукова тривалість (темп); 15) рівень інтенсивності;

16) діапазон інтенсивності; 17) локалізація максимальних значень інтенсивності. Таким чином, кожен з просодичних моделей висловлювань позитивних, негативних і контекстних емоцій можна описати через встановлений перелік просодичних ознак.

Базовими ознаками інваріантної просодичної моделі *висловлювань позитивних емоцій* в українському спонтанному мовленні є: 1) висхідна або усічена передшкала; 2) середній висотнотональний рівень початку синтагми; 3) ковзна висхідно-спадна або ковзна спадна шкала; 4) рівний або спадний тип термінального тону; 5) високий висотнотональний рівень (регістр) синтагми; 6) розширений або вузький тональний діапазон синтагми; 7) висхідний або висхідно-спадний напрям руху тону на ядрі синтагми; 8) висхідний інтервал на ділянці "передтакт – такт"; 9) висхідний інтервал на ділянці "передтермінальна частина – ядро"; 10) високий висотнотональний рівень максимуму ЧОТ і його локалізація на слові з логічним наголосом; 11) швидкий темп; 12) вузький діапазон інтенсивності; 13) локалізація динамічного максимуму на слові з логічним наголосом. Графічно це можна зобразити у трьох схемах, які моделюють тональний, темпоральний та динамічний контури синтагми на прикладі висловлювання задоволення (див. рис. 1):

Синтагма *Пам'ятаю першу пару* (диктор О. Б.)

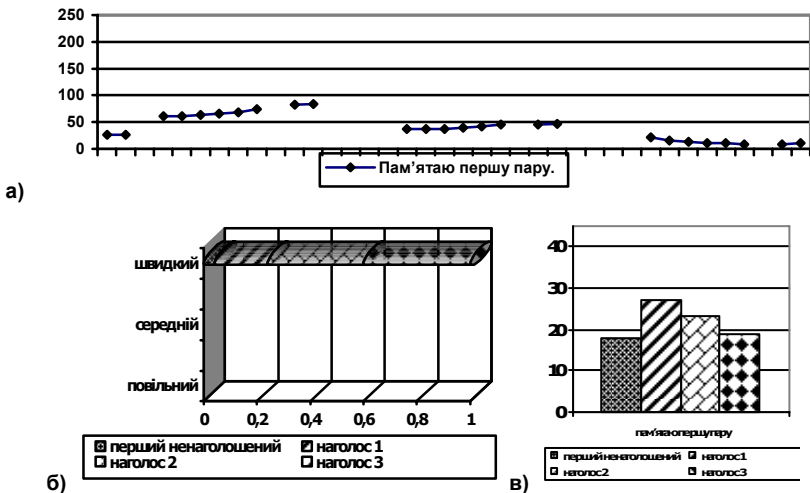
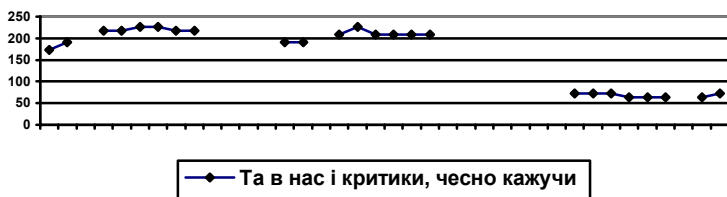

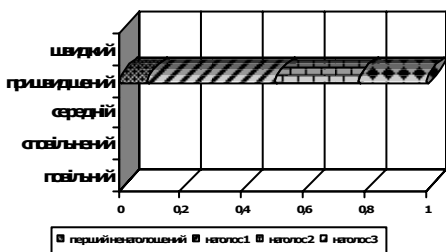
Рис. 1. Просодична модель висловлювання з а д о в о л е н н я :
а) тональний контур; б) темпоральний контур; в) динамічний контур

Для інваріантної просодичної моделі *висловлювань негативних емоцій* в українському спонтанному мовленні характерні: 1) висхідна передшкала; 2) низький або середній висотнотональний рівень початку синтагми; 3) ковзна або ступінчаста шкала зі спадним напрямком руху тону в ній; 4) спадний тип термінального тону; 5) середній або високий висотнотональний рівень (регістр) синтагми; 6) вузький або звужений тональний діапазон синтагми; 7) висхідний напрямок руху тону на ядрі синтагми; 8) висхідний інтервал на ділянці "передтакт – такт"; 9) спадний інтервал на ділянці "передтермінальна частина – ядро"; 10) середній висотнотональний рівень максимуму ЧОТ і його локалізація на слові з логічним наголосом; 11) пришвидшений темп; 12) вузький або середній діапазон інтенсивності; 13) локалізація динамічного максимуму на слові з логічним наголосом. Графічне втілення просодичної моделі на прикладі висловлювання не в д о в о л е н н я має такий вигляд (див. рис. 2):

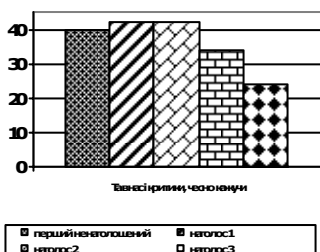
Синтагма *Та в нас і критики, чесно кажучи* з висловлювання
 Та в нас і критики, чесно кажучи, як такої цікавої зовсім немає (диктор В. Г.)

а)

б)

в)

Рис. 2. Просодична модель висловлювання не в д о в о л е н н я :
 а) тональний контур; б) темпоральний контур; в) динамічний контур

Інваріантну просодичну модель *висловлювань контекстних емоцій* в українському спонтанному мовленні визначають: 1) спадна або усічена

передшкала; 2) середній висотнотональний рівень початку синтагми; 3) ковзна спадна шкала; 4) спадний або рівний тип термінального тону; 5) середній або екстрависокий висотнотональний рівень (регістр) синтагми; 6) розширений тональний діапазон синтагми; 7) спадний, висхідний або висхідно-спадний напрям руху тону на ядрі синтагми; 8) висхідний інтервал на ділянці "передтакт – такт"; 9) висхідний інтервал на ділянці "передтермінальна частина – ядро"; 10) екстрависокий висотнотональний рівень максимуму ЧОТ і його локалізація на слові з логічним наголосом; 11) швидкий темп; 12) середній діапазон інтенсивності; 13) локалізація динамічного максимуму на слові з логічним наголосом. Графічно модель представлено на трьох схемах з тональним, темпоральним та динамічним контуром синтагми на прикладі висловлювання іронії (див. рис. 3):

Синтагма *Це стилістично виправдано* (диктор О.В.)

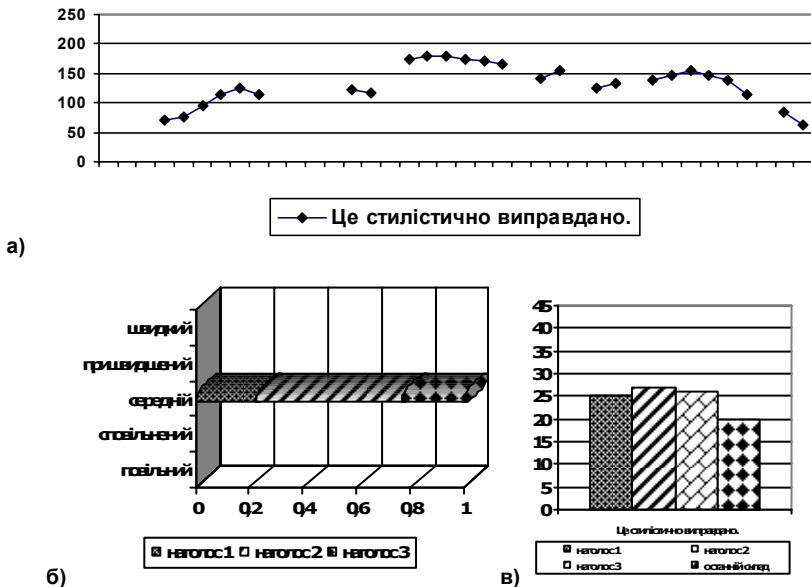

Рис. 3. Просодична модель висловлювання іронії:
а) тональний контур; б) темпоральний контур; в) динамічний контур

Отже, в результаті дослідження просодії українського емоційного спонтанного мовлення отримано матеріал для створення просодичних

моделей висловлювань позитивних, негативних і контекстних емоцій за визначеним інвентарем індикативних просодичних параметрів. Такі моделі мають як прикладне (використання в системах синтезу мовлення), так і теоретичне значення (з'ясування механізмів утворення емоцій у мовленні). До перспективних напрямків подальших досліджень у вирішенні аналізованої проблеми належать: диференціація моделей українського емоційного спонтанного мовлення відповідно до різновидів емоційних значень, уточнення створених просодичних моделей на новому мовному матеріалі й у процесі синтезу українського мовлення.

1. Антипова А. М. Система английской речевой интонации. – М., 1979.; 2. Артемов В. А. Психология речевой интонации / Интонация и просодия. – М., 1976.; 3. Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. – К., 1985; 4. Калита А. А. Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлення. – К., 2001; 4. Лобанов Б. М. Исследование и разработка методов автоматического синтеза речи по фонемному тексту: Автореф. ... д-ра техн. наук. – Рига, 1984; 5. Людовик Т. В. Інформаційна технологія синтезу індивідуалізованого мовлення за текстом: Дис. ... канд. технічних наук: 05.13.23 / Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України. – К., 2006; 6. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь. – К., 1981; 7. Нушикян Э. А. Типология интонации эмоциональной речи. – К. – Одесса, 1986; 8. *Tatham Mark, Morton Katherine*. Developments in speech synthesis. – West Sussex, 2005.

В статье рассматривается алгоритм построения просодических моделей украинской эмоциональной спонтанной речи. В результате исследования получены схемы просодических моделей высказываний позитивных, негативных и контекстных эмоций, построенных на синтагме на основе инвентаря индикативных просодических параметров: тональных, темпоральных, динамических. Результаты исследования могут быть использованы в системах синтеза украинской речи.

Ключевые слова: *просодические модели; эмоциональная спонтанная речь; высказывания эмоций; тональный, темпоральный, динамический контур.*

The issues of making prosodic models of Ukrainian emotional spontaneous speech are regarded in this article. The circuitry of prosodic models of positive, negative and contextual emotional expressions, built with a glance to tonal, temporal and dynamical parameters of syntagma, is the result of the research. Such prosodic models may be used in Ukrainian speech synthesis.

Key words: *prosodic models; emotional spontaneous speech; emotional expressions; tonal, temporal and dynamical circuit.*

ГРАМАТИКА

Лілія Костич

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ РЕЧОВИННОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (деривати на -ан-)

У статті розглядаються семантико-словотвірні особливості похідних прикметників із суфіксом *-ан-*, їхнє місце і роль у становленні словотвірної категорії речовинності в українській мові. Здійснено порівняльний аналіз досліджуваних лексем у діахронії.

Ключові слова: *прикметники, словотвір, словотвірна категорія, словотворчий формант, продуктивність, праслов'янська мова, давньоруськоукраїнська мова, староукраїнська мова, нова українська мова*.

Поява більшості похідних номінацій і, закономірно, формування словотвірних категорій зумовлюються певними синтаксичними і словотвірними процесами, які відбуваються в мові. Зокрема, тенденція до прикметникового вираження атрибутивних відношень спричиняє категорійну транспозицію присубстантивних іменників у формі родового відмінка з прийменником у прикметники. При цьому словотворчі суфікси, які творять деривати, що виражають ознаку за відношенням до матеріалу або речовини, остаточно закріплюють морфологічну ад'єктивізацію предметності.

З історичного погляду словотвірну категорію речовинності формують прикметники, які "вказують на вміст якоїсь речовини в предметі або матеріал, з якого виготовлений чи складається предмет, напр.: *піщаний ґрунт* – ґрунт з великим вмістом піску; *вовняна сукня* – сукня виготовлена з вовни, аналогічно *мідний дріт, глиняний горщик, ясенова гілка, яблуневий садок, шкіряний міх, срібне руків'я меча тощо*" [1, с. 130]. Такі деривати мають різні структурно-семантичні характеристики і складають дві групи. До першої групи належать похідні із суфіксами *-ов-/-ев-, -н-, -ан-, -ист-*, яким властиве вираження ознаки предмета за вмістом у ньому необхідної (або великої) кількості речовини ("X містить достатньо (або багато) Y": *піщаний, азотистий, кварцовий, хлорний, хлористий, ікряний*). Другу групу формують деривати із суфіксами *-ов-/-ев-, -н-, -ан-*, які виражають ознаку за відношенням до матеріалу або речовини ("X виготовлено з Y": *апельсиновий, залізний, полотняний*). В історії української прикметникової деривації словотвірні типи із названими суфіксами засвідчують неоднакову словотвірну здатність, активність і можливість продукувати нові похідні. Так, прикметники першої групи є віднос-

но новими утвореннями, серед яких переважають ад'єктиви на **-ист-**. У другій групі фіксуються похідні, успадковані українською мовою з праслов'янської. Такими є, зокрема, ад'єктиви із суфіксом **-ан-**, у яких виразним є узагальнене словотвірне значення "відносна ознака щодо речовини, матеріалу, названих мотивувальною основою".

Метою статті є на різних хронологічних зрізах простежити місце і роль словотвірного типу із суфіксом **-ан-** у становленні та функціонуванні словотвірної категорії речовинності.

Генетично суфікс **-ан-** сягає праслов'янського ***-ĕn-** (і.-є. **-ĕn-**), який абстрагувався з лексем на зразок **katelo*, утворених від ***n-**основ за допомогою суфікса **-*no-** [6, р. 437–438; 5, s. 529–530; 4, с. 79; 2, с. 5].

У праслов'янській мові суфікс ***-ĕnъ-** (***-anъ-** у позиції після **č** [ЭССЯ, XVII, 16–17]) творив відсустантивні ад'єктиви на зразок **bebrĕnъ* (<**bebrъ*) 'бобровий' (SP, I, 19). Праслов'янську форму **bebrĕnъ* встановлено на основі засвідченого пам'ятками періоду Київської Русі прикметника *бобрѣнъ* 'бобровий' (Срезн., I, 47). У слов'янських мовах послідовно фіксується форма, співвідносна з праслов'янським прикметником **bobrovъjъ* 'бобровий'. За межами слов'янських мов етимологи знаходять досить велику кількість паралелізмів для праслов'янського **bebrĕnъ*, які продовжують і.-є. **bhebhrr-*, напр.: авест. *bawraini-*, лат. *Bibrinus*, вольськ. *Fibrĕnus*, д.-в.-н. *bibirĭn*. Про давність ускладнення **bebrъ* (або лексеми, яка передувала цьому іменникові) суфіксом ***-ĕnъ-** свідчить наявність подібних похідних від і.-є. **bher-*, напр., гр. *φρῦνη* 'жаба'. Порівнюючи прикметник *бобрѣнъ* із лексемою **bobrovъjъ*, що сформувалася на **-u-**основі, дослідники відзначають його реліктовість, ізольованість і давнє походження (ЭССЯ, I, 173–174).

У праслов'янській мові словотвірний тип відіменникових похідних із суфіксом ***-ĕno-** (***-eno-**) характеризувався помітною продуктивністю. Більшість праслов'янських реконструкцій на ***-ĕno-** (***-eno-**) указують на ознаку предмета за матеріалом ('який виготовлений із...'). Очевидно, така спеціалізація цього афікса спричинена тим, що серед імен ***n-**основ численними є назви речовин і матеріалів. Із часом аналізований суфікс почав взаємодіяти з іменниками, які з морфологічного погляду співвідносяться з іншими типами основ: ***-ō-**, ***-jō-**, ***-ŭ-**, ***-ī-** та ін. При цьому семантична зорієнтованість на номінації речовин і матеріалів збереглася, напр.: **lĕnĕnъ(jъ)* (< **lĕnъ*) 'із льону' (ЭССЯ, XVII, 82–83) (від ***-ō-** основи), **glĭnĕnъ(jъ)* (< **glĭna*) 'із глини' (ЭССЯ, VI, 126) (від ***-ā-** основи) і под.

Як показують праслов'янські реконструкції, виразну продуктивність виявляє суфікса **-ĕnъ** у творенні прикметників, які позначають матеріал, речовину тощо. Такі похідні мотивовані іменниками, з-поміж яких виразну групу становлять флороніми. Це головним чином назви дерев на зразок

*berstěнь (< *berstь, *bersta 'кора берези') 'берестяний' (SP, I, 208–209; ЭССЯ, I, 198), *dǫběнь (< *dǫbь 'дуб') 'дубовий' (SP, IV, 172–173), *elʹšanь(ʹjь) (< *elʹxa 'вільха') 'вільшаний' (ЭССЯ, VI, 25), lipěнь(ʹjь) (< *lipa 'липа') 'липовий' (XV, 120–121), а також *dervěнь(ʹjь) (< *dervo 'дерево') 'дерев'яний' (SP, III, 52–53), де похідна, співвідносна з *dervo, форма *dervěнь(ʹjь) продовжує індоєвропейський прикметник *deryēno- або *deryōno (пор. авест. drvaēna- 'дерев'яний') (ЭССЯ, IV, 210). Спорадичними є похідні, мотивовані назвами трав'янистих і кущових рослин: *konopjanь(ʹjь) (< *konopja 'конопля') 'конопляний' (ЭССЯ, X, 193), *lěšěнь(ʹjь) (< *lěšь, *lěsa 'лоза') 'виготовлений із лози' (XIV, 236), *lʹněнь(ʹjь) (< *lʹnь 'льон') 'лляний' (XVII, 82-83).

Окремі групи формують деривати, утворені від а) назв речовин, рідин, гірських порід, матеріалів: *boltěнь/boltʹanь (< *bolto 'болото') 'болотяний' (SP, I, 309-310; ЭССЯ, II, 179), *degьtěнь (< *degьtь 'дъготь; темна густа в'язка смолиста з неприємним запахом рідина, що утворюється під час сухої перегонки дерева, торфу, бурого та кам'яного вугілля') 'дъготевий' (SP, III, 34), *gliněнь(ʹjь) (< *glina 'глина') 'глиняний' (ЭССЯ, VI, 126), *leděнь(ʹjь) (< *ledь 'лід') 'зроблений із льоду' (XIV, 84-85), *lʹtověнь(ʹjь) (< *lʹtovь 'лико; внутрішня частина кори молодих листяних дерев, переважно липи, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки') 'ликовий' (XVI, 150), *lʹučanь(ʹjь) (< *lʹuko 'те саме' (XVII, 16-17); б) назв предметів і явищ неживої та живої природи: *čerpěнь(ʹjь) (< *čerpь) 'череп'яний' (SP, II, 158; ЭССЯ, IV, 71), *dʹščanь(ʹjь) (< *dʹška 'дошка') 'дощаний' (ЭССЯ, V, 185), *gvozděнь(ʹjь) (< *gvozdь/*gvozdь 'цвях') 'що відноситься до цвяхів' (VII, 184), *kostěнь(ʹjь) (< *kostь) 'кістяний' (XI, 155), *kožanь(ʹjь) (< *koža 'шкіра') 'шкіряний' (XII, 37), *męzdrěнь(ʹjь) (< *męzdra) 'із мездри' — утворення можна співвіднести з лат. *membrāna*, ж.р. 'плівка, шкірка, мездра' < **memsrāna*, первинно прикметник на *-ānus*, *-aņa* зі значенням 'укритий шкірою' (24), *moždženь(ʹjь) (< *mozgь) 'мозковий' — співвідноситься з прасл. **mozgь*, проте сягає, очевидно, індоєвропейської основи **mozgen-* пор. лит. *smāgenės* 'мозок', лтс. *smadzelės* 'те саме' (XX, 105); в) назв продуктів харчування: *krupěнь(ʹjь) (< *krupa 'крупя'; очищені й подрібнені зерна злакових рослин, що їх використовують як продукти харчування) 'круп'яний' (XIII, 45), *lojěнь(ʹjь) (< *lojь 'лій; жир, переважно овечий та великої рогатої худоби') 'що відноситься до лою' (258), *maslěнь(ʹjь) (< *maslo 'масло') 'масляний' (225–226), *męšěнь(ʹjь) (< *męšo 'м'ясо') 'м'ясний' (XIX, 6).

У давній руськоукраїнській, староукраїнській та українській мові нового часу суфікс *-ěн-* > *-ань-* (*-ень*) > *-ан-* обмежується творенням лексем одного лексико-словотвірного типу, зберігаючи в цій функції середню продуктивність. Так, у "Матеріалах для словаря древнерусского языка"

І. Срезневського зареєстровано близько 35 прикметників із суфіксом **-ань-**, утворених від непохідних основ іменників – назв рослин, тканин, металів тощо. Писемні матеріали, які відображають прикмети руськоукраїнської мови XI–XIII ст., фіксують утворення від давніх основ а) на **-*п-** (теремъ *камень* (ПВЛ, 23), пять хлѣбъ *ячьменьнь* (Остр., Ио.VI, 13), б) на **-*ѡ** (чол. роду: *власныя* ризи (ГА, 243) 'зроблений із грубої ворни', въ *льняноу* <...> одѣжу (Уст., 123); середн. роду: въ рацѣ *дереванѣ* (Усп., 62), ризоу *сукъняну* (ПС, 61)), в) на **-*ї** (жін. роду: *плѣтяныи* (Ізб., 256), конѣ *мьданы* (ЛІ, 101), *рѣжанѣ* хлѣбъ (Усп., 35г), *трѣстаныи* (ПС, 1014) 'із хмизу'), г) на **-*ї** (*тънныи* = *трънаныи* 'терновий' (Срезн., III, 1087)).

У давньоруськоукраїнській мові суфікс **-ан-** розширює значеннєвий діапазон за рахунок твірних основ, а також унаслідок встановлення синонімічних відношень із суфіксами **-н-** і **-ов-**. Так, вихід за межі визначальної ознаки за речовиною (матеріалом) засвідчують похідні за зразок ольтарь *пламаны* (ДНСК, 109), ризи <...> *багъраныи* (СДРЯ, I, 104), стлпъ *огень* (ПВЛ, 40), а також прикметники, що демонструють розвиток полісемії: уста *медвеныя* (ДЗ, 64), перен. зн. 'солодкі', моеи *сребренеи* *сѣдинѣ* (СПІ, 39), перен. зн. 'сивий'. Поява таких дериватів спричинила функціонування в мові паралельних форм із суфіксами **-ань-** і **-ьнь-**. Пор., напр.: *воцаноу* <...> печатии (СДРЯ, I, 478) – *воцъныи* поудѣ (Там само), в коарѣхъ *кожаныхъ* (ЛГВ, 814) – *кожьныи* (СДРЯ, IV, 235); *камень* *глинанѣ* (СДРЯ, II, 329-330) – *глинъноу* сѣсоудоу (Там само); *шдрѣ желѣзень* (ГА, 127) – *гвозди желѣзныи* (ПВЛ, 18); *стлпъ мраморянѣ* (ПВЛ, 17) – *стлпома мраморныма* (ГА, 116); *стлпъ огень* (ПВЛ, 40) – *стлъпъ огньнь* (Усп., 118); моеи *сребренеи* *сѣдинѣ* (СПІ, 39) – *крѣхти сребръныи* (ГА, 325) та ін. Усього зареєстровано 32 словотвірні дублети. Регулярним є паралелізм дериватів, що співвідносилися з давніми основами на **-*п-**: *пламаныи/пламеньныи*, *каманыи/каменьныи*, *временыи/временьныи*, *письманыи/письменьныи* тощо. Такі лексеми, ускладнені як суфіксом **-ань-**, так і суфіксом **-ьнь-**, переважно є носіями узагальненого відносного значення і лише деякі з них марковані семою 'матеріал'.

У староукраїнський період XIV–XVIII ст. відіменникові похідні із суфіксом **-ан-** продовжують словотвірні тенденції попередніх періодів. Пам'ятки XVI ст. документують похідні *вапняный* (*вапennyй*, *вапennyй*) (Т., 185), *завесикъ кита(у)чаны(у)* (СУМп.з., 117) 'виготовлений із китайки', *насе(н)я* <...> *морквано(е)о/*, *свєкляного* *насе(н)я* (АЖМУ, 76) та ін. Фактичний матеріал XVII–XVIII ст. засвідчує стабільну середню продуктивність цього афікса. Активно функціонують лексеми, уживані раніше: *багранную* (Т., 48), *волосяный* (300), *платяный* (Слав.-Кор., 482), *водяны(й)* (Сл., 179) – як припускають, цей прикметник відноситься до

старовинних утворень ("не виключено, що основа його криється у формі *воденный* (ненаголошений 'а > 'е > е?), котра потрапила в пам'ятки XVII ст.: *Сухимъ путемъ* або *воденнымъ* (Т., 281)" [3, с. 123], *глинланный* (БЛ, 115), *дървяный* (Син., 109), пояс *китайчаный* (АБ, 9), *срѣбряны(й)* (Сл., 91), *овсяны(й)* (97), шлемъ *кожаны(й)* (148), *скляни(й)* сосудъ (415), *мѣдяный* (Амф., 184) та ін. Поряд із успадкованими лексемами фіксуються прикметники від іменників – назв рослин: *рутяный* (Слав.-Кор., 502); – назв предметів: бичами <...> *дротяными* (Т., 829); – назв речовин та матеріалів зі значенням 'зроблений з ...', 'відноситься до ...', 'призначений для ...': поясъ *бавелняный* (Т., 46) 'виготовлений із бавовни', *росяный* (Слав.-Кор., 502), *смоляный* (509), *цѣгляный* (535), *бляшаный* (Т., 107), *водчаный* (283), лѣйка *жерстяна* (920) та ін.

У "Словнику української мови" П. Білецького-Носенка зафіксовано деривати із протетичними в і г (*вивсяний* (75), *голувьяный* (102) 'олов'яний'), а також *крейдяный* (196), *повстяный* (286), *рядняный* (319).

Виразними є також морфологічні умови, за яких суфікс **-ан-** поєднується з мотивувальними основами. Так, у позиції перед словотворчим суфіксом задньоязикові послідовно чергуються з шиплячими (*бѣлчаный* (Т., 171), *висѣчаный* (Гр., I, 186), *лопушаный* (II, 377)); **/ск/ > /шч/** (*вощаный* (Слав.-Кор., 435), на *пѣщани(х)* мѣста(х) (ДДГ, 79)); тверді кінцеві приголосні мотивувальних основ чергуються з м'якими (*титляный* (Слав.-Кор., 518), *тро(с)тяны(й)* (Сл., 93)); не пом'якшуються кінцеві шиплячі (муки <...> *гречаной* (Т., 605), *желчаный* (Слав.-Кор., 447)); напівпом'якшуються кінцеві губні приголосні (*оповяны(й)* (Сл., 319), кровъ *соломяна* (Слав.-Кор., 462)). У сучасній українській мові поєднання суфікса **-ан-** із твірними іменниковими основи, які закінчуються на **губний** та **/р/**, супроводжується виникненням вставного **/j/**: *верев'яный* (Гр., I, 134), *дров'яный* (446) 'зроблений із дров', *луб'яный* (II, 379) 'виготовлений із луба' (*луб* 'волокниста внутрішня частина кори липи і деяких інших листяних дерев'), *олив'яный* (III, 52), *пир'яный* (187) та ін.

Староукраїнські пам'ятки відображають функціонування словотвірних дублетів, які є носіями узагальненої семантики 'призначений для ...' або 'зроблений з ...', пор.: котель *горилочный* (Тим., Кн.1, 182) – капщизна *горѣлчаная* (Там само, 185); бичами <...> *дротяными* (Т., 829) – посторо(н)ко(в) *дротовы(х)* (СУМ 16-п.п. 17, 8, 209). Із кінця XVI ст. для творення прикметників на означення матеріалів в українській мові використовується суфікс **-ов-** (**-ев-**). Словотвірні паралелізми із синонімічними суфіксами **-н-**, **-ан-**, **-ов-**, утворені від однієї основи, трапляються в староукраїнській мові дуже рідко. Однак наявність паралельних форм указує на те, що названі афікси на той час ще не мали чіткої семантико-

словотворчої диференціації, пор.: *вѣтровый* 'який стосується вітру; вітряний': Дѣ *вѣтровый* маєт (СУМ 16 – п.п.17, 6, 163) = *вѣтряный, вѣтренный, вѣтреный, вѣтрный, вѣтръный, вѣтрный, вѣтрный* 1) 'який стосується вітру; вітряний': днь потьканя (...) *вѣтрыны(и)* (Там само); *вѣтрни(ѣ)* (Сл., 409); *вѣтренный. Ventosus* (СУМ 16 – п.п.17, 6, 163); 2) (про погоду) 'з вітром' – перехід відносного прикметника до розряду якісних: *ѡсѣнь вѣтрена* (Там само); 3) перен. (про характер людини) 'легковажний, пустий': *погоубле(т) вѣтрънымъ мышлѣние(м)* (Чет., 54).

В українській мові нової доби словотвірна модель із суф. **-ан-** зберігає середню продуктивність, хоча з часом значна кількість дериватів поступається утворенням із суфіксами **-н-** та **-ов-**. За значенням усі десубстантиви на **-ан-** розподіляються між двома лексико-семантичними групами: 1) відносні прикметники, мотивовані іменниками із загальною семантикою 'сировина' (назви рослин, тканин, речовин), які виражають ознаку за відношенням до матеріалу (речовини) – 'виготовлений із...': *веретяний* (< *верета* 'груба тканина') (Гр., I, 136), *дертяний* (< *дєрть*) (372), *иршаний* (II, 194) 'із овечої шкіри', *кукурудзяний* (322), *лободяний* (373), *очеретяний* (III, 82), *пшоняний* (504); 2) прикметники із широким відносним значенням (похідні від назв предметів, явищ природи, зрідка тварин) – 'відноситься до...': *бджоляний* (Гр., I, 35), *вітряний* (242), *гребляний* (324), *жердяний* (< *жердина*) (479), *кагляний* (< *кагла*) (II, 206), *колядчаний* (< *колядка*) (274), *пасчаний* (< *паска* 'пасхальний хліб') (III, 101).

Матеріал показує, що в українській мові, крім основного значення за матеріалом (*капустяні котлети, картопляне борошно*), аналізовані похідні можуть мати значення загальної відносності (*капустяна грядка, картопляне виробництво*), а також позначати належність до виду, породи, ознаки за походженням (*капустяне листя, картопляне бадилля*). Нових семантичних відтінків набувають похідні від назв рослин (*осичана діжка, діжка з осикових клепок* – матеріал; *осичані дрова* – осикові дрова – дрова певної породи дерев; *осичане листя* – осикове листя – листя певного виду рослин).

За нашими спостереженнями, у сучасній українській мові також можливі словотвірні дублети. Щоправда, доволі часто похідні на **-ан-** є протонародними відповідниками до літературних форм із суфіксом **-н-**, якот: *ватний* – *ватяний, водний* – *водяний, залізний* – *залізяний, мідний* – *мідяний*. Тому в українській мові лексико-словотвірний тип прикметників із суфіксом **-ан-**, які позначають відносну ознаку щодо речовини, матеріалу (*борошняний, гречаний, вівсяний, вовняний, кукурудзяний, картопляний, олов'яний* тощо), стає малопродуктивним.

У сучасних українських діалектах численними є прикметники, які збігаються із літературними формами (*вовняний* (СБГ, I, 138), *солом'яний* (II, 236), *глиняний* по'муст (Дз., № 16), *картопляна* каша (СлПГ, 92), *конопл'яне* полотно (Ник., 313), *пшон'яний* (Гладк., 132). Активно функціонують також фонетичні діалектизми на зразок *бав'яний* (СБГ I 39) 'бавовняний', *вів'яний* (116), *derev'ana*, *drev'ina*, *drev'an*, *drev'ena* (Латта, 41) 'дерев'яний', *сріб'яний*; ольї *лен'яний* (ГГЛ, 105), *ськ'яний* (273), *соломн'яний* (Гладк., 132). Привертають увагу невідомі літературній мові лексеми, мотивовані лексичними діалектизмами та етнографізмами, наприклад: *бандурчаний* (ГГЛ, 105) 'картопляний', *гинґиричаний* (СБГ, I, 168) 'кукурудзяний', *косканий* (381) 'кістяний', *латарчана* каша (Stud., 136) 'гречана'.

Здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що значна частина дериватів на **-ан-** сформувалася ще в праслов'янську добу. Незважаючи на появу словотвірних дублетів і деякі видозміни в значенні, вони зберігають структурно-семантичні характеристики й активно функціонують в українській мові упродовж історичного періоду, а отже, відіграють важливу роль у становленні словотвірної категорії речовинності.

Умовні скорочення назв джерел

АБ – Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 г. / Предисл. А. В. Стороженко. – К., 1892.

АЖМУ – Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1583 pp.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965.

Амф. – Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мов просто. Съ предисловіемъ Д.чл. о.архимандрита Амфилохія // "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К., 1964.

БЛ – Лексикон словенороский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. – К., 1961.

Латта – Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Наук. і картографічне доопрацювання та упоряд. З. Гандель та ін. – Братіслава, 1991.

ГА – Книги времьныхъ и вбразныхъ Геургия мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1.

Гр. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: 1907–1909. – Т. 1–4.

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. – К., 1993.

ДЗ – Слово Данила Заточника по редакціям XII і XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин. – Л., 1932.

Дз. – Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР : Лексика. – Ужгород, 1958-1960. – Ч. 1–2.

ДНСК – Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. – К., 1966. – Вып. 1.

ГГЛ – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.

Ізб. – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Гольшенко и др. – М., 1965.

ЛГВ – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.

ЛІ – Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425 // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2.

Ник. – Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови : Правобережне Полісся. – К., 1979.

Ост. – Остромирово евангелие 1056–1057. С приложением греческого текста евангелия и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. – СПб., 1843.

Гладк. – Гладкий П. Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. 2.

ПВЛ – Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – Т. 1.

ПС – Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. – М., 1967.

СБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М., 1988–1991. – Т. 1–4.

Син. – Синоніма славеноросская // "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К., 1964.

Сл. – Славинецький Є. Лексиконь латинский // Лексикон латинський Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.

Слав.-Кор. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Там само.

СлПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974.

СП – Слово о полку Ігоревім. – К., 1955.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.

СУМ 16 – п.п. **17** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів: 1994–2003. – Вип. 1–10.

СУМ п.з. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Проб. зошит. – К., 1983.

Т. – Историчний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Х.; К.: Держвидав України, 1930–1932. – Т. 1.

Тим. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002–2003. – Т. 1–2.

Усп. – Успенский сборник XII–XIII вв. // Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971.

Уст. – "Устав Студийский" по списку XII в.; Фрагм. / Подгот. к печати Д. С. Ищенко // Источники по истории русского языка. – М., 1976.

Чет. – Уривки з Четьї 1489 р. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XV – XVIII веков. – Л., 1928. – (Сборник по русскому языку и словесности; т. 1, вып. 1).

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974 – 2005. – Вип. 1–31.

SP – Słownik Prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław ets., 1974. – 2001. – Т. 1 – 8.

Stud. – Studia nad dialektologią ukraińska i polską / Oprac. i przygot. do druku M. Karaś. – Kraków; Warszawa, 1975. – (Prace językoznawcze; Z. 44).

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993.
2. Коцюба Л. Д. Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1954.
3. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992.
4. Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1952. – Ч. 2.
5. Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. Bd. 1. Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924. – XVIII.
6. Meillet A. Études sur l'étymologie et vocabulaire du vieux slave. 2 Partie. IV. Formation des noms. – Paris, 1905.

В статті проаналізовані семантико-словообразовательні особливості производних імен прилагательних с суффіксом -ан-, їх роль в формуванні словообразовательної категорії речовості в українському мові. Осуществлено сравнительний аналіз досліджуваних одиниць мови в діахронії.

Ключевые слова: имена прилагательные, словообразование, словообразовательная категория, словообразовательный формант, продуктивность, праславянский язык, древнерусскоукраинский язык, староукраинский язык, современный украинский язык.

In the article the author considers the historical development, semantical word-formative peculiarities of derivative with suffix -an-, their importance in the formation of derivational category of material. The history and ways of the structure formation and semantics development of the adjectives are proved in the diachronic aspect.

Keywords: Adjectives, word-formation, word-formative category, word-formative formant, productivity, Proto Slavic, Old Russian-Ukrainian language, Old Ukrainian language, New Ukrainian language.

ГІБРИДНІ НОВОТВОРИ ЯК СПОСІБ ЗАСВОЄННЯ ЗАПОЗИЧУВАНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто явище гібридного словотворення як захисний механізм адаптації запозичень. Творення нових слів-гібридів є виявом глибокого засвоєння чужомовних слів та відновлення традицій української лексикографії. Новими особливостями гібридів є їх детермінізація, функціонування у ЗМІ в ролі експресивних та оказіональних слів.

Ключові слова: *гібридне словотворення, запозичені терміни, новотвори.*

Велика кількість нової запозичуваної лексики, яку, як правило, характеризують незвичні для української мови оформлення та структура слів, змушує мову-реципієнт у відповідь активізувати захисні механізми та прискорити процеси адаптації чужомовних слів у вигляді гібридного словотворення. Здатністю до гібридизації слів Н. Клименко називає поєднання запозичених основ з питомими словами мови [3, с. 194], а гібридним словом – складне слово, утворене з компонентів різного походження, один з яких є питомим, другий – іншомовним і таким, що сприймається мовцями як запозичений [2, с. 89]. Відомо, що за властивістю притягання, у складних словах, зокрема композитах, як правило, поєднуються основи питома+питома, або запозичена + запозичена. Підтвердженням тому є практика калькування (*демократія – народовладдя, телескоп – далекогляд*). Явище гібридизації виникає, коли засвоюється іншомовний термін, а при розбудові терміносистеми похідні від нього творяться за аналогією. Ґрунтовно дослідивши явище аналогії, Ф. Нікітіна окремо підкреслювала важливість ролі аналогічних перетворень в адаптації запозичених слів, зокрема вплив так званої групової аналогії на "закріплення" суфіксів за семантичними групами, яка впливає на "приспосовування" запозичень, неологізмів у мові-реципієнті [6, с. 16–18]. Дослідники гібридних слів також засвідчують, що "вони здебільшого утворюються за аналогією, підвищуючи продуктивність моделей творення композитів або абревіатур чи компенсуючи відсутність композитивдієслів шляхом називання абстрактних дій іменниками, а дієслівних ознак – віддієслівними прикметниками [3, с. 199].

Калькування і гібридизацію як способи засвоєння чужомовної термінології активно практикували українські лексикографи 30-х років ХХ століття: *автобіографія – саможиттєпис, автократія – самодержавство, агрикультура – землеробство, демократія – народоправство* ("Рос.-укр. словник правничої мови", за ред. акад. А. Кримського, К., 1926); ав-

діометр – слухомір, анемоскоп – вітровказ, бандайзен (скл.) – склопробник, бергштришок (геол.) – спадориска, мікроскоп – дрібногляд, паралелограм – рівнобіжник, планіметрія – площоміряння, сенситометр – чутливостемір, циркуль – колорис (І. Шелудько, Т. Садовський "Словник технічної термінології", 1928); автограф – власнопис, бібліотека – книгозбірня, книгозбірний (але бібліотекар), вентилятор – вітрогон (М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич "Словник ділової мови", 1930). Такі термінокальки утворювали антонімічні пари: *наснага – виснага* (заряд – розряд), *відбивач – заломлювач* (*рефлектор – рефрактор*) (І. Шелудько, Т. Садовський "Словник технічної термінології", 1928). Де засвоювався запозичений термін, практикували гібриди: *векселедавець, векселедержавець, векселеємець* ("Рос.-укр. словник правничої мови", за ред. акад. А. Кримського, К., 1926); *векселедавець, векселедержець, векселеємець, векселездатність, векселенадписувач, векселеодержувач, векселеприємець* (М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич "Словник ділової мови", 1930). Наприклад, у "Словнику технічної термінології" (К., 1928) наявні 6 гібридних слів з першою основою *торф*: *торфодобування, торфорізка, торфосмок, торфосмоковий, торфоутворення, торфочерпний*. Порівняймо з реєстром у Словнику-довіднику з правопису і слововживання С. Головащука (К., 1989): без змін *торфодобування і торфорізка*, видозмінені (як у російському варіанті) *торфонасос і торфочерпальний* (с. 424). Н. Клименко у лексичному наповненні гнізда з основою *торф*- налічує 45 слів-гібридів, які демонструють родо-видові зв'язки, і серед найпродуктивніших моделей виокремлює назви абстрактних дій: *торфовидобування, торфовидобуток, торфодобування, торфозаготівля, торфопостачання, торфоутворення* [3, с. 195]; прикметники: *торфовидобувний, торфодобувний, торфочерпальний*; назви машин, пристроїв, серед яких і *торфонасос*. У гнізді з основою *шлак* налічують 30 гібридів, серед яких і *шлакознімач* (нагадаємо, що у "Словнику технічної термінології" (1928) російському *шлак* відповідає *жужель* і відповідно – *жужелездіймач*). Отож, найпродуктивніші групи слів-гібридів стосуються давніх розроблених галузей виробництва з розгалуженою термінологією з часів, коли калькування та гібридизація були пріоритетними при засвоєнні чужомовної термінології.

Сучасні дослідники інноваційних процесів слов'янських мов вбачають новизну у тому, що моделі, властиві галузям наукової й технічної термінології, поширюються за межі термінологічної лексики завдяки ЗМІ у різні сфери комунікації [1, с. 107]; а поєднання запозичених препозитивних елементів та питомих основ якраз і "призводить до зміни стильової належності новотворів" [7, с. 127]. За останні 40 років питома вага складних слів (як термінів, так і належних розмовному мовленню) у сучасній україн-

ській мові зросла з 10 % до 14 %, що є проявом тенденції інтернаціоналізації та інтелектуалізації мови [4, с. 110].

У статті розглянемо явище гібридизації на матеріалі неологізмів, які первісно належать терміносистемам, але швидко потрапляють до літературної мови, а тому засвідчені неографічними виданнями (Д. Мазурик "Нове в українській лексиці" (2002), А. Нелюба "Лексико-словотвірні інновації" (2004, 2007, 2009), "Нові слова та значення" (2008)), а також функціонують у засобах масової інформації, які слугують матеріалом джерельної бази ілюстративного фонду неологізмів, створюваної у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ.

Серед давно засвоєних інтернаціональних основ грецького походження, які фіксує ще Словник чужомовних слів 1932 р., *авто-*, *кіно-*, *теле-* продовжують зберігати словотворчу активність і навіть нарощують її, що можна простежити кількісно, порівнявши наявність гібридних утворень від цих основ. Словники 30-х років ХХ століття подають: *кіноустановка*, *кіновиробня* (М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич "Словник ділової мови", 1930); *автошлях*, *кіновиробництво*, *кінокартина*, *кінонарада*, *кінопідприємство* (Гр. Голоскевич "Правописний словник", 1930); *автосани*, *кінопересувка*, *телебачення* (Словник чужомовних слів, 1932). Враховуючи, що *авто-*, *кіно-* та *телеіндустрія* тільки розпочинали шлях розвитку, закономірно, що, наприклад, "Словник-довідник з правопису та слововживання" С. Головащука (1989) зареєстрував 32 гібриди з *авто-* (*автовізок*, *автодорожній*, *автопробіг*, *автотягач*), 17 гібридів з *кіно-* (*кіноглядач*, *кінозірка*, *кінознавство*, *кіноогляд*, *кінострічка*) та 12 гібридів з *теле-* (*телеглядач*, *телезображення*, *телекерування*, *теленабірний*); а Орфографічний словник української мови (1994) – 58 гібридів з *авто-* (*автобудівний*, *автобудування*, *автовласник*, *автокрамниця*, *автостоянка*, *автошляховий*), 24 гібриди з *кіно-* (*кінобудка*, *кіномережа*, *кіноплівка*) та 20 гібридів з *теле-* (*телевежа*, *телезвернення*, *телеміст*, *телемовлення*, *телеспілкування*, *телеурок*). В останні роки дослідники фіксують багато гібридів-новотворів, не засвідчених лексикографічними виданнями, серед яких чимало okazіональних утворень: *автобусобудування*, *автодвірник*, *автодопомога*, *автозмагання*, *автолегенда*, *автомісце*, *автоперевізник*, *автоперегони*, *автоприбиральник*, *автопродаж* [5, с. 203]; *кінодіяч*, *кіножиття*, *кінозлюдій*, *кінолюди*, *кінопоходій*, *кінонебосхил*, *кіноподія*, *кінопоказ*, *кінополе*, *кінопотік*, *кінорік*, *кіноробота*, *кіносередовище*, *кінотвір*, *кіношкола* [8, с. 99–102]; *телебитва*, *телеведучий*, *телевидовище*, *телевраження*, *телеглядацький*, *телезірка*, *телеісторія*, *телекартинка*, *теленіч*, *теленовини*, *телеогляд*, *телеоглядач*, *телеперегляд*, *теле-*

перешкоди, телеподружжя, телепростір, телерозрада, телесвято, телеспоживач, телеспокуса, телетворчість (з бази ілюстративного фонду неологізмів). І хоча оказіональні чи емоційно забарвлені слова-гібриди, утворені за аналогією за регулярними словотворчими моделями, але з невластивих таким моделям компонентів чи різностильових основ, не є предметом розгляду статті, відзначимо, що Ф. Нікітіна вважала аналогію зв'язковою ланкою "між мовленням і мовою, яка сприяє перетворенню оказіонального в узуальне. Дослідження подібних процесів показує, наскільки важливим для становлення мови як системи є мовний узус" [6, с. 3]. Приклади оказіональності серед слів-гібридів (*кінобалачка, кінопіріг, телемило, телепокійник*) підтверджують детермінізацію запозичених основ та зміну стильової належності таких гібридних утворень.

Ітернаціоналізми англійського походження *бізнес* (Словник чужомовних слів 1932; 67) і *шоу* (Словник іншомовних слів 1985; 933), які не виявляли словотворчої активності ще десять років тому, хоча як слова-одинаки функціонують тривалий час, за нашими даними налічують відповідно по 17 і 5 гібридів-новотворів: *бізнес-довідка, бізнес-зустріч, бізнес-кола, бізнес-легенда, бізнес-мережа, бізнес-огляд, бізнес-одинак, бізнес-послуга, бізнес-постать, бізнес-світ, бізнес-середовище, бізнес-ціль, бізнес-частина, бізнес-школа; шоу-захід, шоу-зірка, шоу-передача, шоу-простір* і єдиний гібрид *жарт-шоу* з чужомовною основою у постпозиції. Словотвірна активність раніше пасивних запозичень свідчить про поглиблення засвоєння таких одиниць внаслідок потреби в номінації спеціалізованих чи конкретизованих понять, явищ, станів у нових розбудовуваних галузях.

Серед ітернаціональних неозапозичень англійського походження наведемо *інтернет, медіа, піар*, яких не фіксував академічний тритомний "Російсько-український словник наукової термінології" (К., 1994), але з часу своєї появи у словниках, зокрема у "Нової української лексики" Д. Мазурик (2002) [3, с. 112–116], відмічено певну метафоризацію або ж спеціалізацію їхніх значень, зумовлену і дією аналогії, які надалі розвинулися у похідних від названих основ. Зараз вони є вершинами словотвірних гнізд, де серед дериватів налічуємо відповідно по 25, 14 і 10 похідних іменників-гібридів. Серед них переважають назви абстрактної дії, процесу, стану: *інтернет-зв'язок, інтернет-підтримка, інтернет-пошук, інтернет-рішення, медіа-підтримка; піар-діяльність, піар-прорив, піар-рішення, піар-хід*. Запозичена перша основа виконує переважно атрибутивну функцію: *інтернет-гурток, інтернет-сторінка, медіа-рада, піар-служба*; хоча може виконувати й об'єкту: *інтернет-залежність, інтернет-голосування*; локативну: *інтернет-приймальня, інтернет-торгівля; медіапереворот*. Названі та інші запозичені основи

утворюють також ряди за спільною другою питомою основою, яку означає запозичена: *бізнес-новини, блиц-новини, інтернет-новини, радіоно-вини, теленовини; інтернет-підтримка, медіа-підтримка; інтернет-простір, інформпростір, кіберпростір, медіапростір, піар-простір, ра-діопростір, телепростір, фешн-простір; бізнес-послуги, даєв-послуги, івент-послуги інтернет-послуги, секспослуги*. Тут запозичені основи виконують роль конкретизаторів поняття, визначеного питомою основою, його спеціалізацію.

Про поглиблення засвоєння нових одиниць свідчить утворення гібридних найменувань осіб (*бізнес-постать, інтернет-користувач, інтернет-продавець, лізингодавець, лізингоодержувач*) та композитів, у яких друга основа має переносне значення (*відеоміст, медіа-міст, теле-міст, медіа-обстріл, PR-війна*).

Унаслідок процесів метафоризації, прийомів мовної гри і творення okazіональних та емоційно-забарвлених слів через поєднання не лише запозиченої основи з питомою, а й різностильових компонентів, маємо гібриди, які вийшли з терміносфери і функціонують у мові ЗМІ: *інтернетрі, інтернет-розбещення, інтернет-смітник, інтернет-штучка, медіагосподар, медіа-посмішка, піар-хитроці*.

Отже, відмічаючи, що саме явище гібридизації не є новим у термінології, можна вказати принаймні на дві його характерні сучасні особливості. У сфері термінології помітна активність гібридоутворення, що можна розцінювати як пожвавлення процесів глибшого засвоєння мовою чужомовних термінів та активізування словотвірних процесів у ролі захисного механізму мови, а почасти як відновлення чи радше вияв тягlosti традиції української термінологічної лексикографії.

Особливістю сучасних слів-гібридів є також їхня детермінізація і функціонування у ЗМІ, часто з емоційно-оцінним забарвленням. Використання засобу гібридотворення для конструювання okazіоналізмів за аналогією також є характерним для нових запозичених основ, які первісно належали терміносистемам.

1. Земская Е. А., Рудник-Карватова З. Нове явлення в словообразовании русского и польского языков на рубеже XX–XXI веков // Славянские языки и культуры в современном мире. Труды и материалы. – М., 2009. 2. Клименко Н. Ф. Гібридне слово // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. 3. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008. 4. Клименко Н. Ф. Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка // Славянские языки и культуры в современном мире. Труды и материалы. – М., 2009. 5. Крицька В. І. Класифікація неологізмів за концептом "Безпека дорожнього руху" тематичної групи "Автомобіль" (матеріали до інтегрованого словника інновацій) // Людина. Комп'ютер. Комунікація. Зб. наук. праць. – Львів, 2008.

6. Никитина Ф. А. Влияние аналоги на словообразование (на материале родственных языков). – К., 1973. 7. Радченко М., Хаджихалилович С. Словообразовательная активность интернациональных препозитивных элементов в современном русском и хорватском языках // Славянские языки и культуры в современном мире. Труды и материалы. – М., 2009. 8. Романюк Ю. В. Тенденції оновлення тематичної групи лексики на позначення сфери кіномистецтва // Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2008.

В статье рассматривается гибридное словообразование, представляющее защитный механизм адаптации заимствований. В образовании новых слов-гибридов проявляется более глубокое усвоение иностранных слов и возобновление традиций украинской лексикографии. Новыми особенностями гибридов выступают их детерминизация, функционирование в СМИ в качестве экспрессивных и окказиональных слов.

Ключевые слова: *гибридное словообразование, заимствованные термины, новообразования.*

The hybrid word-formation was considered as a defensive mechanism of the loan word adoption. The formation of new hybrid words reflects deeper assimilation of the loan words and recover of the Ukrainian traditions of the lexicography. The new features of the hybrids are determination and functionality in mass media where they are used as expressional and occasional words.

Key words: *hybrid word-formation, borrowing words, new coinages.*

АКЦІОНАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА ВИДОВОЇ ПОВЕДІНКИ АСПЕКТУАЛЬНОГО КЛАСУ АКТИВІТИВІВ

У статті аргументовано потребу комплексного підходу до опису категорії аспектуальності як динамічного й інтеграційно-багатопланового феномена та проілюстровано можливості такого дослідження на матеріалі дієслів, що належать до активітивного аспектуального класу.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектологія, аспектуальний клас, акціональний клас, активітив.

Сучасні аспектологічні студії уможливлені міцним теоретичним підґрунтям, закладеним у дослідженнях, присвячених видові й аспектуальності як на матеріалі української, так і інших мов, оскільки, на думку багатьох мовознавців, аспект є універсальною категорією, що має різні ідіоетнічні реалізації [14, с. 126]. Це праці українських (В. Русанівського, І. Вихованця, А. Грищенка, К. Городенської, А. Загнітка, С. Соколової, О. Бондаря та ін.), російських (В. Виноградова, Ю. Маслова, О. Бондарка, М. Шелякіна, Н. Авилової, М. Гловинської, А. Залізняка, А. Ломова, О. Падучевої, В. Плунгяна, О. Петрухіної, Є. Реферовської, Н. Слюсарєвої, О. Соколова, С. Татевосова, О. Шмельова та ін.), а також західноєвропейських і американських (А. Барентсена, В. Броя, З. Вендлера, Г. Гійома, М. Гіро-Вебер, Дж. Грубора, Б. Комрі, Ф. Леманна, Х. Р. Меліга, І. Польдауфа, В. Порцига, Н. Б. Теліна, Л. Ясаї та ін.) лінгвістів.

Однак, попри пильну увагу до виду й аспектуальності, давню традицію, величезний доробок цілої когорти аспектологів, проблема адекватного наукового опису слов'янського виду не втратила гостроти й актуальності. Це констатували відповіді тридцяти п'яти дослідників із тринадцяти країн світу на анкету аспектологічного семінару філологічного факультету Московського державного університету імені Михайла Ломоносова.

З-поміж найактуальніших завдань, на думку авторитетних аспектологів, основне – це створення динамічної моделі виду, що інтегрує чинники всіх мовних рівнів [14, с. 125–129]. Репрезентований у цій статті підхід до опису категорії аспектуальності як динамічного та інтеграційно-багатопланового феномена, на нашу думку, дає змогу виявити основні закономірності конкретномовної категоризації аспектуальної семантики, її класифікації й репрезентації та сприяє подоланню суперечливих, почасти діаметрально протилежних, підходів, що побутують у сучасній аспектології, зокрема і щодо трьох загально визначених у сучасній лінгвістиці стрижневих компонентів аспектуальності: власне категорії виду як гра-

матичної сутності, аспектуальних класів як лексико-граматичного феномена та акціональних класів (традиційних родів, або способів дієслівної дії) як морфолого-словотвірного явища. Метою нашої розвідки якраз і є доведення необхідності дослідження акціональних класів не ізольовано, а з урахуванням їхнього нерозривного зв'язку з іншими компонентами аспектуальності, передусім з аспектуальними класами, оскільки саме вони є визначальними для видової поведінки дієслова загалом.

Аспектуальні класи, за З. Вендлером [24], "характери дієслівної дії", за О. Ісаченком [7], О. Горбовою [4], "акціональні гешталти", за Ф. Леманном [23], "нехарактеризовані роди дії", за Ю. Масловим [12] та представниками школи функціональної граматики [19], ми кваліфікуємо як аспектуально орієнтовані прихованограматичні, або лексико-граматичні, класи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність, функціональний та морфолого-словотвірний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, напр.: *Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся бере великодній кошик, вистелює дно половиною вишитого рушника із Матір'ю Божою, кладе туди загорнутий у маслечку сир.., накриває другою половиною рушника, бере кошик на руку, закриває хвіртку на клямку і виходить на середину вулиці* (М. Матіос); 2) активітиви, або діяльники, напр.: *І ліхтарі хитаються й скрегоцуть, Мов вішалник на шибениці, й тиша Все шамкотить Сибіллю беззубою І ніч пливе, мов згуба, без кінця* (Є. Маланюк); 3) стативи, або станівники, напр.: *Вже вгорі біліла приваблива вершина, до якої я прагнула, а докола багрянili квіти дивного кольору* (О. Бердник); 4) евентиви, або подійники, напр.: *Він і справді двічі перекидався з мотоциклом, одного разу йому зчесало на плечі шкіру і вивихнув руку* (Ю. Мушкетик); 5) релятиви, або відносники, напр.: *Заїмпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити, витікала з тези про диктатуру пролетаріату, з теоретичних побудов офіційної пропаганди, а тому що вона відповідала настанові гордої Андрієвої душі й серця* (І. Багрянний).

Система аспектуальних класів постає як категорійне підґрунтя, що визначає функціональну специфіку видової поведінки українського дієслова. Найзагальніше залежність видових особливостей від аспектуального класу можна представити так: 1) термінативи мають суто видових, функціонально-видових та акціональних партнерів, уживаючись у прогресивній функції; 2) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція; 3) активітиви не мають видових партнерів, натомість для них харак-

терні багатовекторне акціональне партнерство та прогресивна функція; 4) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, однак їм властиве аспектуально-акціональне (інцептивне) партнерство; 5) семантика релятивів унеможлиблює видове партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема "географічні" дієслова, передбачають уявно-видове партнерство, що зумовлено епідигматичним "залишком" термінативів-мотивів, від яких утворені георелятиви [9].

Активітиви, або діяльники, мають широкий термінологічний спектр: "чинності", або "activität" (Є. Тимченко [18]), "activities" (В. Брой [21], З. Вендлер [24]), "еволютиви" (Ю. Маслов [12]), "динамічні неграничні дієслова" (Б. Комрі [22]), "діяльності" й "активні неграничні процеси" (О. Падучева [15]), "активні дії нерезультативного характеру" (Н. Авилова [1]), "дієслова діяльності, або дієслова еволютивного роду дії" (О. Бондарко, М. Шелякін [19]), "дієслова еволютивного аспекту дії" (А. Загнітко [6]), активітивні дієслова, або дієслова (предикати) діяльності [9] тощо. У цей аспектуальний клас об'єднано дієслова зі значенням "динамічний неподієспрямований процес", напр.: *...а це що за нічвида тут вештається...* (О. Забужко); *Довго ще він сам із собою отак розмовляв, реготався та плакав, поки не знемігся й, схилившись на стіл, не заснув* (Панас Мирний).

Активітиви, як і термінативи, мають здатність виконувати як прогресивну, так і дуративну функції, пор.: *Здалеку легенький вітерець доносив відгуки співу. То гуляли в корчмі вояки-наймити...* (Н. Королева); *Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистреляли* (П. Куліш). Але, на відміну від термінативів, онтологічна опозиція "процес – подія" може бути реалізована лише за умови їхньої значеннєвої модифікації за акціональним класом.

Акціональні значення як один із аспектуальних феноменів уперше засвідчив шведський мовознавець З. Аґрелль [2]. Учення про роди, або способи дії (у нашій терміносистемі – акціональні класи), набуло розвитку у працях Е. Кошмідера [8]. Термін походить від німецького Aktionsart: порівняймо тезу А. Мазона: "Одне з дискусійних раніше питань уже розв'язане: вид не повинен більше ототожнюватися з різновидами дієслівної дії (Aktionsarten)" [11, с. 33]. У процесі розвитку аспектологічних уявлень сформовано два підходи до виокремлення родів, або способів дієслівної дії: 1) інтегративний, який охоплює родами дії всю дієслівну лексику, попри її характеризованість чи нехарактеризованість (морфемну вираженість або невираженість, експліцитність чи імпліцитність акціональної ознаки); 2) диференційний, що визначає неодмінною умовою виокремлення родів дії їхню морфемну характеризованість. У лінгвоукраїністиці представлено обидва підходи. Прихильниками диференційно-

го підходу, представлено у нашій статті, є, зокрема, К. Городенська [3, с. 235–242], А. Грищенко [5, с. 413–415], В. Русанівський [17, с. 517] та ін.

Акціональний клас, або рід дієслівної дії (В. Русанівський [17]), "Actionsart" (З. Агрелль [2]), "аспектуальний розряд" (М. Шелякін [20], С. Соколова [16]), "спосіб (дієслівної) дії" (Ю. Маслов [12], О. Бондарко [19]), "совершаемость" (О. Ісаченко [7]), "аспектуальний підклас" (Ю. Маслов [13]), "різновид дії" (М. Леонова [10]), "аспект дії" (А. Загнітко [6]), інтерпретуємо як морфемно характеризоване угруповання дієслів, об'єднаних спільністю акціонеми – семантичної ознаки, утворюваної внаслідок взаємодії лексичного значення дієслівних основ того чи того аспектуального класу і словотвірного значення акціональних формантів, напр.: *гуляти* "ходити не поспішаючи, для відпочинку, задоволення тощо" vs *погуляти* "походити, не поспішаючи, для відпочинку, задоволення тощо": *Усе-таки можна було погуляти коло хатки – і вони всі гуляли по черзі...* (Марко Вовчок). Акціональні класи поділяються на два типи: акціонально-опозиційні та акціонально-неопозиційні (протиставні та непротиставні роди дії). Формальним підґрунтям першого типу є опозиція доконаного та недоконаного виду, напр.: *плакати* vs *розплакатися*: *Так їй соромно стало і такий жаль охопив її за серце, що впала на своє ліжко і розплакалася. Плакала довго, поки їй не сказали, що вже ангелик був і деревце приніс* (Б. Лепкий). Другий тип ґрунтується на мотиваційній пов'язаності двох дієслів недоконаного виду, одне з яких збагачене ітеративним словотвірним значенням у цілій низці його різновидів, напр.: *дзвонити* vs *видзвонювати*: *... я добре задихався, поки підіймався крутими залізними сходами, що видзвонювали під моїми черевиками... Художник... однак, не чув, як дзвонили й гуділи залізні сходи, зрештою, він зовсім не звернув уваги, коли я рипнув привідчиненими дверима, переступив високий поріг...* (Р. Федорів).

Позбавлені можливості мати видових партнерів, активітиви компенсують цю недостатність широким спектром акціонального партнерства, що і вирізняє їх на тлі морфолого-синтаксичної обмеженості чи неспроможності інших аспектуальних класів.

Це – передусім акціонально-протиставне партнерство – тип аспектуальної кореляції, яка виникає на ґрунті протиставлення семантики мотиватора та мотиванта, утвореного за допомогою префіксального форманта з акціональною словотвірною семантикою. Отже, це кореляція між імперфективом, що належить до одного з аспектуальних класів, та утвореним від нього перфективом, що представляє один з акціональних класів: обмежувальний (делімітативний), тривало-обмежувальний (пердуративний), розподільний (дистрибутивний), зачинальний (інхоативний) тощо, кожен з яких є словотвірно-морфологічним виявом онтологічної категорії подійнос-

ті. Таке партнерство найбільш характерне для імперфективів, що належать до аспектуального класу активітивів, хоч, зокрема, дистрибутиви мають здатність утворюватися на ґрунті мотиваторів різних класів, крім релятивів. Напр.: активітивно-пейоративне партнерство: *А він **курує** та **курує** і **докурує** до раку горла, навіть хворий не випускає з рота сигарети, посмокче й кашляє, кашляє; все жартував, щоб не забули йому в труну покласти з десяток пачок "Прими"...* (В. Дрозд).

У межах аспектуального класу активітивів акціональне партнерство має такі різновиди:

1) активітивно-атенуативне: "динамічний процес" vs "наслідок неповного, ослабленого, недостатнього, пом'якшеного його вияву", напр.: *бігти vs підбігти: Всіх би перегнав, та **бігти** боюсь* (Прислів'я) vs *Михась, що **підбіжить** кусень дороги, все оглядається, чи не здоганяє його батько кіньми* (О. Маковей);

2) активітивно-аугментативне: "динамічний процес" vs "момент досягнення крайньої межі розвитку його інтенсивності", напр.: *гудіти vs розгудітися: У полі тихою **гуде** десь молотарка одинока* (О. Гончар) vs ***Розгулись** заводи, розшумілись води, в'яне моє серце, в'яне з насолоди од твоїх очей* (В. Сосюра);

3) активітивно-аугментативне з відтінком інхоативності: "динамічний процес" vs "момент його інтенсивного початку", напр.: *сміятися vs розсміятися: – О, пардон, Мосіє Войнаровскі, – сказав і **розсміявся** своїм голосним хохотом. Що лиш тоді всі стали голосно **сміятися**, аж зал гуготів* (Б. Лепкий);

4) активітивно-делімітативне: "динамічний процес" vs "наслідок, пов'язаний з його обмеженням порівняно нетривалим і невизначеним або ж актуалізаційно визначеним відрізком часу", напр.: *кричати vs покричати: Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай **кричать: покричать, покричать** і замовкнуть* (М. Хвильовий);

5) активітивно-дефінітивне: "динамічний процес" vs "негативний наслідок його тривалого вияву, пов'язаного з неоднократним контактом із певним об'єктом", напр.: *ялозити vs заялозити: – Тобі не обридло сто разів на одному місці пузом по скелі **ялозити*** (В. Собко) vs *До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так **заялозиш** [сюртук], наче ковбаси продавав* (А. Свидницький);

6) активітивно-дистрибутивне: "динамічний процес" vs "наслідок почергового охоплення ним усіх суб'єктів чи об'єктів із множини, означеної суб'єктом чи об'єктом (іноді – у супроводі конотеми зневаги)", напр.: *гуляти vs регуляти: А щоб чим-небудь хоч трохи одводити душу, обзавівся [Максим] якоюсь повійницею та й **гуляв** іноді з нею...* (Панас

Мирний) vs – *Поки не **перегуляю** з усіма дівчатами, не женюсь*, – *хвальовато обізваєсь у відповідь Артем* (Ю. Тупицький);

7) активітивно-ексцесивне: "динамічний процес" vs "наслідок перевищення певної міри його тривалості, що здебільшого відбувається незалежно від волі суб'єкта, через його надмірне захоплення, і може призвести до негативного наслідку", напр.: *гуляти vs загулятися: Довго співали дівчата, довго **гуляли** хлопці* (І. Нечуй-Левицький) vs – *Прости мені, серце Ганнусю! А я **загулялась** та й забула, що завтра неділя* (І. Нечуй-Левицький);

8) активітивно-інгресивне: "динамічний процес односпрямованого руху" vs "момент його початку", напр.: *бігти vs побігти: Може **побіжить**? Може, шукатиме? Може згадає? Внизу зупиняюся на кілька хвилин. Ніхто не **біжить**, ніхто не наздоганяє* (О. Деркачова);

9) активітивно-інхотативне: "динамічний процес" vs "момент його початку", напр.: *стогнати vs застогнати: Отут, у тюремній башті, він помер. Адже він нічого не говорить, тільки **стогне**, а лікар не приходь, і товариші самі невміло зробили перев'язку. Якось уночі Антось заворушився, **застогнав** і раптом затих* (О. Іваненко);

10) активітивно-комплетивне (з відтінком фінітності): "динамічний процес" vs "наслідок здійснення його завершального етапу", напр.: *танцювати vs дотанцювати: Як почали братчики **танцювати** під бандуру, він і собі пішов навприсядки* (П. Куліш) vs *Так і **дотанцювала*** [Надія] *до кінця, не зводячи з нього погляду* (М. Чабанівський);

11) активітивно-кумулятивне: "динамічний процес" vs "підсумок його багаторазового здійснення", напр.: *літати vs налітати: Марченко був відомим пілотом-випробувачем. Він вже давно працював в інституті стратосфери і **літав** на шести літаках Юрія Крайнева* (В. Собко) vs *Капітан **налітав** сотні годин у складних метеорологічних умовах* (3 газети);

12) активітивно-майоративне: "процес односпрямованого руху" vs "наслідок досягнення в процесі руху такої самої інтенсивності, як і хтось інший, чи більшої", напр.: *бігти vs збігти: Орел летить, а хлопець за ним **біжить**. Біг-Біг, притомився. Бачить – не **збігти** йому за орлом, – сів спочити* (С. Васильченко);

13) активітивно-пейоративне: "динамічний процес" vs "момент досягнення негативного результату внаслідок його надмірного вияву", напр.: *їздити vs доїздитися: – **Доїздяться** й вони [козаки]. Не одні вже тут їздили – і німці, і гайдамаки. Та рачки потім назад полізли* (А. Головка);

14) активітивно-пердуративне: "динамічний процес" vs "наслідок, пов'язаний з обмеженням його порівняно тривалим і більш чи менш чітко визначеним у процесі актуалізації відтинком часу", напр.: *шарпатися vs прошарпатися: В усі боки **шарпався** чоловік, щоб роздобути копійку,*

ходить на заробітки і в Таєрїю, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову (М. Стельмах) vs *Ото, їй-богу, сміх і гріх: Вєсь вік прошарпались, як вїжки, – А час, диви, пристав до тих, Хто сам собою дивав пішки...* (О. Забужко);

15) активітивно-пердуративне з відтінком інтенсивності: "динамічний процес" vs "наслідок його інтенсивного вияву, пов'язаного з досягненням межі тривалого і більш чи менш чітко визначеного часового періоду", напр.: *бігати* vs *вїбігати*: *А то зовсім од рук відбилися. Мишко бігає цілими днями, а Леся всім без розбору захоплюється* (М. Олійник) vs *Тепер вони цілий день **вибігають** та вигуляють по улицах...* (Ганас Мирний);

16) активітивно-редуплікативне: "динамічний процес" vs "підсумок тривало-інтенсивного, неоднократного його здійснення", напр.: *блукати* vs *попоблукати*: *...На край світіє **блукати** за тобою Пїду у жовтій куряві зірок* (В. Симоненко) vs *Попоблукає Мамай і по околицях – за дівчатами міської сторожі* (О. Ільченко);

17) активітивно-сатуративне: "динамічний процес" vs "наслідок його інтенсивного, кількісно-вичерпного за тривалістю (з погляду активності суб'єкта) здійснення, що призвело до повного насичення (а почасти – і перенасичення)", напр.: *бігати* vs *набігатися*: – *Молодчина. А **бігати** не будемо, годі, вже й так **набігались**... Ви краще пройдіть до порога і назад* (Є. Долман);

18) активітивно-семельфактивне: "багатократний (мультиплікативний) процес" vs "наслідок його однократно-миттєвого вияву", напр.: *моргати* vs *моргнути*: *Тепер сиди, очіцями **моргай*** (Л. Глібов) vs *Взяла соломинку та й полоскотала його по щоці, а він хоч би тобі вусом **моргнув**, – хроче...* (М. Кропивницький);

19) активітивно-семельфактивне з відтінком атенуативності: "динамічний, більш-менш тривалий процес" vs "наслідок його акордно-послабленого здійснення", напр.: *віяти* vs *вїйнути*: *Ой у полі вітер **віє**, А жито половіє ...* (Народна пісня) vs *Ранок такий-то тихий та ясний **придався**: ні вітерець не **вїйне**, ні хмарка не збіжиться* (Марко Вовчок);

20) активітивно-семельфактивне (з відтінком дуративності): "динамічний процес звуковияву" vs "наслідок його короткочасно-одноразового здійснення", напр.: *гарчати* vs *прогарчати*: *По дорозі невпинно рипіли вози, скреготіли танки, **гарчали** грузовики* (І. Кочерга) vs *Мимо воріт несподівано **прогарчав** ворожий танк* (О. Гончар);

21) активітивно-фінітивне: "динамічний процес" vs "кінцевий момент здійснення процесу, після якого він уже не може бути продовжений", напр.: *парубочити* vs *відпарубочити*: – *Ей, сину, час ще **парубочити**...* (М. Ірчан) vs *Стала біля нього **Смерть**: – Добрий день, дідуго! Вже своє ти відробив і **відпарубочив*** (Д. Павличко).

Характерною рисою активітивів є їхня відкритість і для акціонально-непротиставного партнерства – аспектуальних відношень між неопозиційними за видом акціональними партнерами – мотиваційно пов'язаними між собою імперфективами (активітивом та ітеративом), до основних різновидів якого зараховуємо:

1) активітивно-ітеративне з відтінком атенуативної кратності: "динамічний процес" – "його нерегулярно-кратне, переривчасте, ослаблене здійснення", напр.: *крутити – покручувати: Іван витріщає на Соломію очі і крутив цапиною борідкою (М. Коцюбинський); Цвірчить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима (Панас Мирний);*

2) активітивно-ітеративне з відтінком атенуативної процесності: "динамічний процес" – "його невиразно-ритмічне, ослаблене здійснення", напр.: *свистіти – насвистувати: Вперше спокійним було таврійське небо, яке ще кілька днів тому свистіло снарядами, кулями та шрапнеллю (О. Гончар); Поїхали. А візок наш скрипить і деренчить... І хлюпає, і насвистує. Ніби не візок, а фісгармонія (О. Ковінька);*

3) активітивно-ітеративне з відтінком комітативності: "динамічний процес" – "його переривчасте здійснення, що супроводжує інший процес, виявляючись не на повну силу", напр.: *співати – підспівувати: Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло – весну славити, і співають – "а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле..." (Ю. Яновський);*

4) активітивно-ітеративне з відтінком взаємності: "динамічний процес" – "його повторюване здійснення почергово між двома чи кількома суб'єктами", напр.: *шелтати – перешіптуватися: Пішов шелест по діброві; Шелчуть густі лози... (Т. Шевченко); Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавши у млі (Леся Українка);*

5) активітивно-ітеративне з відтінком інтенсивності: "динамічний процес" – "його повторюване, ускладнено-інтенсивне здійснення", напр.: *стрибати – вистрибувати: Сарни й газелі не стрибають так гарно, як вона в танці (Б. Лепкий); Зараз і почали танцювати... Не вдержався і старий, ну й собі по-запорізьки: ... вистрибує, ноги вище голови задирала (О. Стороженко).*

Деякі з тематичних класів відкриті для перекатегоризації в термінативи. Так, аудіовербати за певних, чітко окреслених умов актуалізації (агентивному наповненні суб'єкта та наявності прямої мови як об'єктного еквівалента чи об'єкта-результатива: "щось", "якісь слова", "якусь фразу" тощо), зазнають перекатегоризації в термінативи, напр.: *Линиво гарчали*

пси на ланцюгах (Н. Рибак // *Повільно затягується сигаретом і гарчить*: – Геррр... Типу, геррр Шнітсель? (Л. Дереш) vs *Повільно затягнувся сигаретом і прогарчав*: – Геррр... Типу, геррр Шнітсель? (транспозиція теперішнього історичного в минулий час); *Шепче осика незмінно, Місяць мовчить в вишині...* (М. Рильський) // *Хтось мені шепче слова: "Віра жива!"* (М. Вороний) vs – *Ах, перша година, а я такий змучений, ле-две живий!* – *прошептав він* (І. Франко). У цьому разі перфективні партнери відкриті для аспектуально-акціональної полікатегорійності у її термінативно-пердуративному різновиді, пор.: *прогудіти* vs *гудіти* (термінативне суто видове партнерство): – *Давиде, чуш, Давиде, вставай! Уже ранок!* – *гуде* її *глибоке контральто* (М. Стельмах) vs – *Отуди к бісу!* – *прогудів* у *тишій густий бас* (А. Головка) // *прогудіти* vs *гудіти* (акціональне активітивно-пердуративне партнерство): *Коди проїздиш біля такого стовпа, він гуде, ніби на тих дротах виграють* (У. Самчук) vs *Все потомилося, все спочиває, Ця ж прогуде вже цілісіньку ніч, Я ж тебе, любя ялинонько, знаю. Знаю твою сумовитую річ* (Дніпрова Чайка).

Отже, об'єктивістський підхід до дослідження проблем виду, головно тезою якого є розмежування його граматичної (власне категорії виду) та лексичної (аспектуальні класи) сутностей неодмінно диктує і потребу диференційного підходу до виокремлення акціональних класів, що передбачає обов'язкову імпліцитність, морфемну характеризованість акціональної ознаки. Перспектива дальших аспектологічних досліджень у царині акціональної семантики, пов'язана, на наш погляд, з потребою удокладнення морфолого-словотвірного потенціалу кожного аспектуального класу та виявлення найтонших нюансів видової поведінки дієслів кожного акціонального класу, що дасть змогу увиразнити механізм взаємозв'язку різнорівневих компонентів категорії аспектуальності.

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976.
2. Агрелль С. [О способах действия польского глагола] // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 35–38.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. – К., 2004.
4. Горбова Е. В. Опыт разработки универсальной классификации характеров глагольного действия // Материалы XXVIII Международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов (Санкт-Петербург, 15–22 марта 1999 г.). – СПб., 1999. – Вып. 16 : Секция общего языкознания. – Ч. I. – С. 7–13.
5. Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. – К., 1997.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996.
7. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : морфология. – Братислава, 1960.
8. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтез // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 105–168.
9. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. – Черкаси, 2008.
10. Леонова М. В. Сучасна українська мова : морфологія. – К., 1983.
11. Мазон А.

Вид в славянских языках : Принципы и проблемы. – М., 1958. 12. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С. 53–80. 13. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. – Л., 1984. 14. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136. 15. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М., 1996. 16. Соколова С. О. Префиксальный словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003. 17. Русанівський В. М. Роди дії // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. 18. Тимченко Є. Українська граматики. – К., 1907. – Ч. 1. 19. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – М., 2003. 20. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола : (Теоретические основы). – Таллинн, 1983. 21. Breu W. Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings // Studies in Language. – 1994. – В. 18 (1). – P. 23–44. 22. Comrie B. Aspect : An introduction to the study of verbal aspect and related problems. – Cambridge, 1976. 23. Lehmann V. Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbes // Zeitschrift für slawische Philologie, 1988. – Bd. XL VIII, Helt 1. – S. 270–281. 24. Vendler Z. Verbs and times // Linguistics in philosophy. – Ithaca. – 1967. – P. 97–121.

В статье обоснована необходимость комплексного подхода к описанию категории аспектуальности как динамического и интеграционно-многоаспектного феномена. Показаны возможности такого исследования на материале глаголов, относящихся к активному аспектуальному классу.

Ключевые слова: глагол, вид, аспектуальность, аспектология, аспектуальный класс, акциональный класс, активитив.

In the article are induced arguments in favor of the necessity of an integrated approach to the description of the category aspectuality as a dynamic integration, multi-faceted phenomenon and demonstrates the possibility of such a study on material verbs, which belong to aktivitive aspectual class.

Key words: verb, aspectuality, aspectology, aspectual class, actional class, activitive.

ЗМІСТ І ФОРМА ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ

У статті здійснено опис семантико-синтаксичних відношень і граматичного зв'язку, співвіднесених як зміст і форма члена речення.

Ключові слова: член речення, семантико-синтаксичні відношення, синтаксичний зв'язок.

Учення про члени речення має чимало здобутків, які дозволяють говорити про адекватність чи, принаймні, наближеність до адекватності між описом членів речення та їх об'єктивною граматичною природою. Зокрема, найвагомішими досягненнями традиційного синтаксису називають високий ступінь граматичної абстракції у виділюваних членах речення і обґрунтування поділу членів речення на головні та другорядні. Здобутки новітнього синтаксису вбачають у розрізненні двох рядів структурно-функціональних компонентів речення – формально-синтаксичних (власне членів речення) і семантико-синтаксичних (синтаксем) – за трактування речення як багатоаспектної одиниці [3, 70–71, 92].

Однак до цього часу залишається нерозв'язаною проблема єдиного критерію розмежування членів речення (і звідси – слабкий бік вчення, а саме – "неоднорівність покладених в основу класифікації членів речення ознак" [3, 72; також див.: 4, 155–156]). Протиставлення головних і другорядних членів речення здійснюється на основі їх конститутивності / неконститутивності для формальної реченнєвої структури: головність, конститутивність перших визначається їх реченнєвирною функцією; другорядність, неконститутивність других пов'язана з їх поширювальною функцією. При поділі на типи в межах головних та другорядних членів речення різною мірою застосовують гетерогенний принцип, який у свій час був заявлений Ф. Буслаєвим для класифікації другорядних членів ("Другорядні члени речення розглядаються в подвійному відношенні: 1) за синтаксичним уживанням і 2) за значенням") [2, 24]. Із розвитком теорії актуального членування, крім формальних і семантичних ознак, комплексна схема диференціації членів речення була доповнена і їх комунікативно-позиційними характеристиками: "Практичне визначення члена речення ґрунтується на основі комплексу семантичних та формальних ознак з урахуванням комунікативного призначення речення та окремих його частин" [5, 33].

Зрозуміло, що якість аналізу мовних явищ, у тому числі й членів речення, залежить від повноти цього аналізу, тобто врахування всіх об'єктивно властивих йому ознак. Але чи всі ці ознаки є визначальними, тобто таки-

ми, що роблять аналізований елемент речення членом речення, з одного боку, та відрізняють його від інших членів речення – з другого? Яка ж ознака члена речення є його основною характеристичною ознакою?

У науковому синтаксисі відомі спроби назвати таку ознаку. Зокрема, І. Вихованець вважає, що опрацюванню критеріїв розмежування членів речення сприяє передусім розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці. Відповідно, компоненти формально-граматичного аспекту речення – члени речення – визначаються на основі синтаксичних зв'язків, а компоненти семантико-синтаксичного аспекту – синтаксеми – на основі семантико-синтаксичних відношень. "Фундаментальними синтаксичними зв'язками, на основі яких вирізнено функціональні типи членів речення, є предикативний і підрядний зв'язки"; перший тип зв'язку характеризує головні члени речення (двоскладного), другий (з прислівним і детермінантним різновидами) – другорядні [3, 92–93]. Отже, за цим поглядом, формальний зв'язок є критерієм, а отже, основною визначальною для члена речення ознакою.

Намагання знайти критерій, за яким можна було б послідовно розрізняти структурні компоненти речення, заслуговує на схвалення. Проте за умови визнання того, що існує предикативний зв'язок², названий формальний критерій де-факто слугує засобом диференціації не окремих членів речення, а двох узагальнених груп – головних і другорядних членів. Другорядні члени речення за синтаксичним зв'язком не розрізняються; порівняймо, наприклад, означення, поєднане різними зв'язками з означуваним словом: *моє бажання*, *бажання дитини*, *бажання читати*. Про можливість різного "синтаксичного вживання" (різних зв'язків) того самого другорядного члена речення застерігав у свій час Ф. Буслаєв [2, 24–25]. За такого підходу зайвими виявляються терміни "означення", "додаток" і "обставина", а другорядні члени поділяються на керовані, узгоджені і прилеглі підтипи (ця думка не нова, поняття про керовані, узгоджені і прилеглі другорядні члени речення встановлено в перші десятиліття минулого століття представником формального синтаксису О. Пешковським [9, 267]).

На наш погляд, основним критерієм визначення і розмежування функціональних компонентів речення є ті відношення, в які вони вступають з іншими компонентами, тобто відношення між: членами речення (формально-граматичний аспект), синтаксемами (семантико-синтаксич-

²На наш погляд, між підметом і присудком устанавлюються предикативні відношення, а не предикативний зв'язок. Основною формою останнього вважають координацію, що в перекладі з латини означає те саме, що й узгодження (форма підрядного зв'язку), а саме – уподібнення.

ний аспект), компонентами, які кваліфікуються переважно як тема і рема (комунікативний аспект).

Таким чином, члени речення визначаються як функціональні одиниці на основі певних відношень. Ці відношення семантико-синтаксичні, оскільки поєднують у собі два моменти. По-перше, вони узагальнено відображають ті реальні стосунки, які існують між предметами і явищами позамовної дійсності, тобто є об'єктивними відношеннями – семантичними (їх ще називають смисловими, логічними). По-друге, вони вказують на функціональні стосунки між компонентами структури речення, є власне мовними, структурними відношеннями – синтаксичними. Відношення становлять граматичне значення члена речення.

Структурність відношень між членами речення обов'язково підкріплюється формальним сполучуванням, зчепленням, яке виявляється у синтаксичному зв'язку члена речення з іншим. Члени різних речень можуть вступати між собою у відношення, але не бути формально зв'язаними. Так, не підтверджуються зв'язком анафоричні відношення між іменниковими та займенниковими компонентами: наприклад, у реченні **Ганнуся зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині** (В. Шкляр) віднесені до різних предикативних частин слова *Ганнуся* і *неї* (займенник у складеному додатку – *в неї*), *приступку* і *яка* пов'язані лише семантично. Або: відсутній зв'язок між узагальнювальним словом та однорідними членами, що конкретизують перше (уточнювальні відношення): **Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориви** (Л. Костенко).

Отже, функція того чи того слова (словосполучення) в реченні, його синтаксична суть зумовлюється семантико-синтаксичними відношеннями з іншими словами і виявляється у зв'язку і тільки через зв'язок з останніми. З іншого боку, синтаксичні зв'язки реалізують функціонування слова (словосполучення) у реченні і тому є формальним засобом вираження синтаксичних відношень. Як бачимо, поняття синтаксичних відношень та зв'язків пов'язані між собою. У структурі простого речення ці поняття паралельно існують як граматичний зміст і граматична форма члена речення. Тому є вихідними ознаками при дефінуванні поняття "член речення": члени речення – слова чи словосполучення, поєднані семантико-синтаксичними відношеннями і формальними зв'язками [див.: 7, 365].

Кореляція 'відношення / зв'язок' відображає загальну закономірність співвідношення змісту і форми, а саме: це співвідношення є симетричним або асиметричним. Якщо зв'язок є типовою, тобто спеціалізованою, формою вираження відношень, то співвідношення між ними є симетричними. Якщо зв'язок є нетиповою, тобто неспеціалізованою, формою, то ці співвідношення є асиметричними. Так, типовим засобом вираження

відношень ознаки до предмета (означальних) є зв'язок уподібнення залежного слова формі опорного, тобто узгодження. З іншого боку, означальні відношення можуть оформлятися і нетиповими для нього способами – зв'язком керування або прилягання, порівняймо: *моє бажання та бажання дитини, бажання читати*. Отже, відношення диференціюють члени речення в усіх їх формах (спеціалізованих і неспеціалізованих), а зв'язки є диференційованими засобами лише за умови симетричного співвіднесення з відношеннями (коли є спеціалізованими формами). Це підтверджує думку про те, що семантико-синтаксичні відношення як граматичний зміст члена речення є первинною диференційною його ознакою.

Семантико-синтаксичні відношення – диференціатор типу члена речення. Типологія членів речення ґрунтується на семантичному і синтаксичному протиставленні співвідношень між трьома поняттями: предмет, ознака та обставина.

У загально-поняттєвому плані предмет позначає будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття. Ознака називає рису, властивість, особливість чого-небудь, кого-небудь. Обставина відображає явище, подію, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось.

Проте у плані граматичному ці поняття розглядаються абстраговано від реальних, лексичних, значень слів. Тому в морфології до слів із семантикою предмета – іменника – належать слова-назви конкретних предметів (*студент, партя*) і слова-назви абстрактних понять (*любов, юнь*) або до слів із семантикою ознаки – прикметника – належать також слова, що вказують на предмет-особу (*братів / братів, сестрин*) тощо. У синтаксисі рівень абстрагування від реальних значень слів ще вищий (член речення називають "продуктом найвищої абстракції" [5, 28]). Поєднуючись у реченні, слова здатні по-різному співвідноситися між собою, цим самим показуючи різні стосунки між явищами позамовного світу. Так, наприклад, іменникові компоненти словосполучення *читання поета* можуть функціонувати у двох граматичних значеннях: 1) у відношеннях залежного предмета *поета* до ознаки *читання* – ця сполука виражає додаткові відношення (у метонімічному значенні слова *поет*, коли мається на увазі *твори поета*); 2) у відношеннях ознаки *поета* до предмета *читання* – означальні відношення (у прямому значенні слова *поет*), порівняймо: 1) *Студентка поринула в читання поета*; *Читання поета схвилювало всіх присутніх у залі*. Або: те саме слово в тому самому контексті може мати різну "функціональну поведінку" щодо слів, з якими поєднується. Наприклад, у реченнєвому сегменті *книги відомого поета* слово *поет* відноситься до слова *книги* як ознака до предмета, а до слова *відомого* відноситься як предмет до залежної ознаки.

Відношення між зв'язаними компонентами є взаємно зумовленими, а тому – взаємопередбачуваними. Взаємні відношення зв'язаних компонентів, тобто корелятивність, названі В. Мігіріним як одна з властивостей членів речення. Учений вважає, що член речення може і повинен отримати свою характеристику на основі принципу корелятивності (у В. Мігіріна – "принципу корелятивності зв'язку") з урахуванням "протичлена" до кожного члена речення. Дослідник показує дію цього принципу на прикладах окремих речень. Так, у реченні *Дитина захворіла від простуди* корелятивні зв'язки у сполуках: *дитина захворіла*, де дієслово *захворіла* у зв'язку з іменником є відтворюваним процесом, а *дитина* є предметом цього процесу; *захворіла від простуди*, де *від простуди* є причиною процесу *захворіла*, а *захворіла* – наслідком названої причини [8, 40–41].

Функціонально предметом є той компонент, який означається, характеризується чи сам поширює, визначає, конкретизує якусь ознаку. Наприклад, у реченні *Маленька дівчинка розглядає барвисті малюнки* функціональними предметами є: *дівчинка* – підмет, позначає предмет залежної предикативної ознаки *розглядає* та залежної непередикативної ознаки *маленька*; *малюнки* – додаток, позначає залежний предмет предикативної ознаки *розглядає* та предмет залежної ознаки *барвисті*.

Поняття ознаки охоплює властивості, які стосуються предмета і які виявляються у предметі, а також можуть виявлятися і в його (предмета) ознаках. Отже, функціонально ознаку позначає той компонент, що стосується предмета чи іншої ознаки. Наприклад, у реченні *Маленька дівчинка весело співає* ознаку предмета *дівчинка* позначають присудок *співає* (предикативна ознака) та означення *маленька* (непередикативна ознака), а *весело* називає ознаку присудка (непередикативна ознака) [див. про компоненти з функцією ознаки іншої ознаки (опосередковані означення): 6, 41–43; 1].

Функціональна обставина позначає різні зовнішні фактори існування предметів із їхніми ознаками (предикативними і непередикативними); формально відноситься до виразника предикативної ознаки. Наприклад, у реченні *У садку чути спів дівчинки* сполука *у садку* є обставиною місця предикативної ознаки *чути*.

Загальносемантичні відношення предметних, ознакових та обставинних компонентів можна відобразити у схемах:

- I) предмет ←— ознака (відношення ознаки до предмета),
- II) ознака ←— ознака (відношення ознаки до іншої ознаки),
- III) ознака ←— предмет (відношення предмета до ознаки),
- IV) ознака ←— обставина (відношення обставини до ознаки).

У структурі простого речення загальносемантичні відношення ознаки до предмета відповідають предикативним, означальним безпосереднім

та прикладковим відношенням; відношення ознаки до іншої ознаки – означальним опосередкованим відношенням; відношення предмета до ознаки – додатковим відношенням; обставини до ознаки – обставинним.

Названі семантико-синтаксичні відношення лежать в основі диференціації традиційно визначуваних членів двоскладного речення: підмета, присудка, означення, прикладки, додатка й обставини. Ці компоненти є неоднорідними, тобто – різнофункціональними. Засобом вираження відношень між різнофункціональними компонентами є підрядний зв'язок (на протигагу сурядному – засобу вираження відношень між однорідними, тобто рівнофункціональними, однофункціональними, компонентами).

Форма підмета як члена речення з граматичним значенням предмета – носія предикативної ознаки визначається незалежністю від присудка, абсолютною початковою позицією в реченні. Типовим засобом його вираження є незалежна форма іменникових слів: називний відмінок і кличний відмінок; однак будь-яка форма (слово, словосполучення, навіть речення) з граматичним значенням незалежного предмета, якому відповідає предикативна ознака, може виконувати роль підмета: *Весна прийшла. Ти прийди. Добре – прислівник.*

Абсолютна незалежність підмета дає підстави стверджувати, що не підмет зв'язується з присудком, а присудок як ознаковий компонент вступає у зв'язок із підметом.

На відміну від предмета-підмета – незалежного функціонального компонента формальної структури речення, предмет-додаток є компонентом, залежним від члена речення з ознаковою семантикою. Якщо підмет є носієм ознаки присудкової, то додаток є виразником об'єктних відношень, тобто відношень предмета до ознаки (як правило, предикативної). Отже, ті самі слова з предметною семантикою можуть мати різну граматичну спрямованість щодо присудка (а тому виконувати різні функції в реченні): вони або визначаються (означаються) ним – є підметами, або самі визначають (конкретизують) присудок (чи інший компонент із семантикою ознаки) – є додатками, наприклад, порівняймо: *Ми живемо – Нам жити*. Додатки можуть залежати як від головних, так і від другорядних членів речення, які співвідносяться з додатком-предметом як ознакові компоненти і виражаються дієсловами, прислівниками, прикметниками й іменниками (останні найчастіше є віддієслівними та відприкметниковими дериватами, в яких суміщена предметна й ознакова семантика). Придієслівні додатки оформляються керованою відмінковою формою субстантива, прилеглими цілісною прийменниково-відмінковою конструкцією та інфінітивом: *проаналізував речення, дивився на мене, учив писати*; приадвербіальні та приіменні додатки – усіма названими формами, крім інфінітива: *відома усім, добрішої від неї, мені холодно, видно хату, підвищення кваліфікації, з любов'ю до дітей*.

Семантична подібність присудка, безпосереднього означення і прикладки (виражають ознаку предмета) зблизила ці три члени і формально: узгодження слугує основним засобом вираження граматичних значень цих функціональних компонентів. Щоправда, специфіка відношень ознакових компонентів впливає і на специфіку самого узгодження, власне на частиномовну орієнтацію компонентів.

Присудок, що своє граматичне значення – предикативні відношення – виявляє у стосунку до підмета, відрізняється від інших членів речення модально-часовою визначеністю ознаки. Тому спеціалізованим засобом вираження присудків є способово-часові форми дієслів (у тому числі у вигляді зв'язки, також еліпсованої – *є*). Окрім власне граматичного узгодження, присудку властиві також невласне граматичні типи узгодження (смиислове, умовно-граматичне, асоціативно-граматичне); порівняймо, наприклад: *Ти прийди* (власне граматичне узгодження у 2-ій особі однини), *Ти хотів прийти* (смиислове узгодження в чоловічому роді однини), *Творити – значить жити* (умовно-граматичне узгодження в 3-й особі однини).

Прикладка є виразником апозитивних, напівпредикативних відношень, коли ознака сприймається з відтінком її ствердження у предметі. Обидва компоненти прикладкової сполуки виражаються субстантивами: *хвилі-гори* чи *гори-хвилі*, у *місті-герої*, підручник "*Українська мова*", *лікаря Козаченка* чи *лікаря Козаченка*. При опорному компоненті-іменнику прикладкова ознака або набуває тієї самої відмінкової форми, що й опорний іменник, або має форму називного відмінка – незалежно від відмінкової форми означуваного іменника: порівняймо, наприклад, з *дівчиною-красунею* та на *пароплаві "Шевченко"* (традиційно у першому випадку зв'язок кваліфікують як узгодження, у другому через незмінність називної форми прикладки – як прилягання). При опорному компоненті – особовому займеннику (*ти*, *ви*) прикладкова ознака виражається кличним відмінком – незалежно від займенникової форми, наприклад: *ти, земле; тобі, земле; ви, добродію; для вас, добродію* (за традицією – повне і неповне узгодження). Кличний прикладковий слугує засобом вираження відокремленої прикладки.

Безпосереднє означення спеціалізовано виражається прикметниковими словами, позбавленими модально-часових характеристик: *рання весна, моєї весни, намальованою весною, четверта весна*. За умови набуття таких характеристик, а отже, введення в структуру дієслова-зв'язки, означення перетворюється на присудок (складений), порівняймо, наприклад: *Прийшла рання весна*. Весна *була рання*. Інші виразники безпосередніх означень – керовані іменникові форми (родовий та орудний відмінки) та прилеглі прислівникові, прийменниково-іменникові та інфінітивні слова і сполуки – набувають означальної функції тільки

стосовно до опорного слова з предметною семантикою, тобто в означальній присубстантивній позиції: час відпочинку, час по-київськи, час після відпочинку, час відпочивати, або: мрія студента, брови дугою, двері ліворуч, хати в селі, із мрією вчитися.

Опосередковані означення своє граматичне значення виявляють у відношеннях із опорними ознаковими словами – дієсловами, прикметниками та прислівниками. Саме цим вони протиставляються безпосереднім (присубстантивним) означенням як привербіальні, приад'єктивні та приадвербіальні члени (надто пекло, надто старий, надто близько). Стосовно до опорних слів опосередковані означення можуть виражати конкретніші значення: якісної ознаки, кількісної ознаки та способу дії (говорили швидко, говорили багато, говорили по-українськи). Опосередковано-означальна функція властива прилеглим означальним прислівникам, дієприслівникам, прийменниково-іменниковим сполукам, слабо керованому орудному відмінку (орудному порівняння): дуже гарний, йшов співаючи, налито по вінця, згорнувся бубликом.

Обставина вступає у корелятивні відношення з присудком (а також із головним членом односкладного речення): обставинні відношення – це відношення обставини до предикативної ознаки. Відмітною рисою обставини називають її автономність у структурі простого речення, спричинену виразною смисловою самостійністю обставинних слів чи сполук. Дійсно, обставина як фактор, умова існування предикативної ознаки в предметі-підметі свою смислову віднесеність поширює на граматичну основу речення в цілому. Щоправда, таку смислову "всеохопність" обставини перенесено на її форму: прийнято кваліфікувати обставину як член речення з детермінантним характером зв'язку, що полягає в залежності від речення (предикативної основи) в цілому. Виділяються такі підтипи значень обставинних відношень: значення місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допусту: радійте завжди (час), радійте всюди (місце), радійте з успіхів (причина), радійте на здоров'я (наслідок), радійте для здоров'я (мета), радійте за будь-яких обставин (умова), радійте наперекір неприємностям (допуст). Обставинні компоненти виражаються прилеглими обставинними прислівниками (часу, місця, причини і мети), цілісними прийменниково-іменниковими сполуками (усі значенні розряди), інфінітивами (із граматичною семантикою мети: прийшов познайомитися, запросили погостити); керованими іменниками та іменниковими сполуками (обставини часу і місця: їхали лісом, наступного дня відпочивали).

Отже, змістом члена речення є граматичне значення, яке полягає у семантико-синтаксичних відношеннях члена речення до інших членів. Зміст члена речення формально виявляється у зв'язках між словами та сполука-

ми слів. Співвіднесеність між відношеннями і зв'язками відображає загальну закономірність співвіднесеності між змістом і формою: той самий зміст може мати різні форми і та сама форма може слугувати засобом вираження різних змістів. Основним же критерієм визначення та розрізнення члена речення, а значить, основною його диференційною ознакою є граматичне значення. Визначити член речення – означає встановити, в яких відношеннях цей член речення перебуває з іншими компонентами.

1. *Арібжанова І. М.* Опосередковані означення в сучасній українській мові // Вісник: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2008. – Вип. 19. – С. 30–32; 2. *Буслаєв Ф. И.* Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. – Изд. 7–е. – М., 2006; 3. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; 4. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001; 5. *Іваницька Н. Л.* Член речення як синтаксична категорія // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 5. – С. 25–33; 6. *Кучеренко І. К.* Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959; 7. *Лекант П. А.* Синтаксис // Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант; Под ред. П. А. Леканта. – М., 1991. – С. 268–367; 8. *Миширин В. Н.* Принципы изучения членов предложения // НДВШ: Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 40–41; 9. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933.

В статье рассматриваются семантико-синтаксическое отношение и грамматическая связь, соотношенные как смысл и форма члена предложения.

Ключевые слова: член предложения, семантико-синтаксические отношения, синтаксическая связь.

The article about semantic-syntactic relation and syntactic connection as the semantic and the form of the part of the sentence.

Key words: part of sentence, semantic-syntactic relation, syntactic connection.

СЕМАНТИКА

Михайло Торчинський
Хмельницький національний університет

ДЕНОТАТНО-НОМІНАТИВНА СТРУКТУРА ПСЕВДОНІМІЇ ЯК СКЛАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

У статті схарактеризовано денотатно-номінативну структуру псевдонімів. Нова типологія псевдонімії за характером іменованих денотатів включає насамперед загальнотеоретичні поняття, які доповнюють відповідну терміносистему ономастики в цілому. Більш детально розмежовано і номінації вигаданих особових назв. Такі словникові статті мають увійти до складу нового "Словника української ономастичної термінології".

Ключові слова: псевдонім, денотатно-номінативна структура, вигадані особові найменування, особова назва.

Основним критерієм, на основі якого онімний простір членується на сектори і поля, є співвіднесеність номінацій з іменованими об'єктами. Так, О. Суперанська, характеризуючи принципи класифікації онімів на основі різних критеріїв і намагаючись при систематизації враховувати їхню належність до певних мов, територій, соціальних формацій тощо, на чільне місце поставила саме типологію власних назв у зв'язку з іменованими об'єктами [див.: 10, с. 159], "оскільки співвіднесеність із предметом, як правило, визначає "обличчя" імені й інші його характеристики" [10, с. 160].

У першій вітчизняній класифікаційній праці, якою може вважатися проект В. Німчука "Українська ономастична термінологія", предметно-номінативні особливості онімів описувалися у 89 словникових статтях із поміж 300 наявних [див.: 6]; у загальнослов'янському зібранні ономастичних термінів із 199 словникових статей 45 (22,5 %) приділено аналогічним проблемам [див.: 7]. У "Словнику російської ономастичної термінології" Н. Подольської саме такій класифікації власних назв присвячені перші п'ять схем [див.: 8, с. 14–16].

Як бачимо, об'єктно-номінативна типологія власних назв постійно перебувала у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних ономастів. Ми кваліфікуємо її як денотатно-номінативну, оскільки сутність номінації найкраще визначає саме денотат, тобто "будь-який об'єкт, який має власну назву" [8, с. 55].

"Типологія пропріативів, що ґрунтується на групуванні денотатів, має особливе значення для ономастики, оскільки, по-перше, надає стрункості, послідовності і логічності власне процесу дослідження таких лексем;

по-друге, дозволяє визначити продуктивність різних класів власних назв у певній мові; по-третє, є основою для зіставно-порівняльних висновків, які характеризують інші функціональні аспекти онімів, причому таке зіставлення можна робити на матеріалі однієї, кількох або багатьох мов. Саме тому усі інші класифікації власних назв значною мірою безпосередньо пов'язані із предметно-номінативною" [12, с. 72].

Структурування антропонімного простору української мови з позицій співвідношення власних особових назв із їхніми денотатами і є завданням нашої наукової розвідки, тим паче, що окремі моменти щодо групування власних особових назв, на нашу думку, потребують певного уточнення. Передусім це стосується псевдонімів – вигаданих власних назв, які "може мати людина (або група людей)" [8, с. 31]. Саме псевдонімію можна вважати найменш розробленою у денотатно-номінативному плані, оскільки практично ніхто з дослідників не розрізняє додаткових підвидів у її складі, всупереч розмаїттю таких найменувань у реальному житті. Підтвердженням цього є, наприклад, типології антропонімів В. Німчука, який виокремив особові імена (чоловічі, жіночі і дитячі), прізвиська, прізвища, родові назви, клички, патроніми, метроніми, гінеконіми, андроніми, псевдоніми і криптоніми [див.: 6, с. 37–39], або Н. Подольської, яка виділила у складі антропонімів "особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім, кличку, андронім, гінеконім, патронім" [8, с. 113]. Більш докладного структурування псевдонімікону немає. І навіть у спеціалізованих наукових працях, на кшталт описів вигаданих найменувань О. Дея [1], В. Дмитрієва [2–3], А. Краснящих і К. Беляєва [4], І. Масанова [5], С. Подсєваткіна [9], А. Щуплова [13] та інших дослідників, відсутні класифікаційні проекти псевдонімів на основі як денотатно-номінативного критерію, так і функціональних, семантичних, дериваційних тощо.

У статті "Денотатно-номінативна структура антропонімікону української мови" [11] уже було зроблено спробу подати розширену систематизацію таких номінацій, із-поміж яких виокремлювалися клерикал-, логос-, міліті-, політик- і спорт-псевдоніми, а також артї-псевдоніми, додатково розділені на белетристик-, вокал-, імажо-, музик-, публіцистик-, сцено-, фільмо-, цирк- і шоу-псевдоніми. Подібне структурування наведене в монографії "Структура онімного простору української мови" [див.: 12, с. 133–136], де також засвідчено наявність псевдовіртуалонімів (псевдоінтернетонімів і псевдокомп'ютеронімів) [див.: 12, с. 223].

Як показала практика подальших антропонімічних студій, такої градації псевдонімів недостатньо. Насамперед відсутні псевдонімічні понят-

тя, що ґрунтуються на загальних категоріях ономастики. Відповідно, така терміносистема має бути доповнена низкою словникових статей, які стосуються визначення:

сутності псевдоніма (1. ПСЕВДОНІМ (від грец. *pseudōs* – 'помилковий, несправжній' + *онім*) – різновид антропонімів. Вигадана ОН, яку використовують з метою приховати справжнє найменування: *Леся Українка* (Л. П. Косач), *Пеле* (Е. А. ду Насименту);

сукупності додаткових власних особових найменувань (1. ПСЕВДОНІМІКОН (від 'псевдонім') – словник або реєстр псевдонімів, наявних у певній мові або характерних для окремих територій чи періодів: *російський псевдонімікон XIX ст.* 2. ПСЕВДОНІМІЯ (від 'псевдонім') – один із секторів онімного простору. Сукупність псевдонімів певної мови або окремих територій, періодів тощо: *сучасна французька псевдонімія*);

відпсевдонімних прикметникових утворень (1. ПСЕВДОНІМІЙНИЙ (від 'псевдонімія') – прикм., який стосується терміна 'псевдонімія': *псевдоніміїчний тип*. 2. ПСЕВДОНІМІЧНИЙ (від 'псевдоніміка') – прикм., який стосується терміна 'псевдоніміка': *псевдонімічні студії*. 3. ПСЕВДОНІМНИЙ (від 'псевдонім') – прикм., який стосується терміна 'псевдонім': *псевдонімічний ряд*);

псевдоніміки як підгалузі антропоніміки (1. ПСЕВДОНІМІКА (від 'псевдонім') – розділ антропоніміки, присвячений вивченню псевдонімів. Із проблем псевдоніміки захистили дисертації В. Кам'янець, К. Мочалкіна, О. Петрова; видання довідкового типу підготували О. Дей, В. Дмитрієв, Б. Комаров, А. Краснящих і К. Беляєв, І. Масанов, С. Подсєваткін);

дослідника відповідних номінацій (1. ПСЕВДОНІМІСТ (від 'псевдонім') – дослідник псевдонімів, напр.: *О. І. Дей*).

Власне денотатно-номінативна структура псевдонімікону передбачає насамперед розмежування восьми груп таких власних назв: арти-, віртуал-, клерикал-, логос-, міліті-, оказіонал-, політик- та спорт-псевдонімів:

АРТИ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *artis* – 'мистецтво' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигадана ОН представника мистецьких кіл: *К. П. Брюллов* (К. П. Брюлло), *М. В. Гоголь* (М. В. Гоголь-Яновський), *Тарাপунька* (Ю. Т. Тимошенко);

ВІРТУАЛ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *virtualis* – 'можливий' + *псевдонім*), або віртуальне псевдо, нікнейм, – різновид псевдонімів. Вигадана ОН користувача комп'ютером або Інтернетом (приватної особи, підприємства, газети, партії тощо); переважно записується латиницею: *alex* (Олександр), *опота_hnu* (секція ономастики кафедри української філології Хмельницького національного університету);

КЛЕРИКАЛ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *clericalis* – 'церковний' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН церковного діяча: *Іосиф Волоцький* (І. І. Санін), *І. І. Кронштадський* (І. І. Сергєєв);

ЛОГОС-ПСЕВДОНІМ (від грец. *logos* – 'поняття; думка, розум' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН вченого, науковця: *О. Х. Востоков* (О. Х. Остенек), *Д. І. Менделєєв* (Д. І. Соколов);

МІЛІТИ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *militia* – 'військо' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН військового діяча (найбільш часто – підпільна кличка розвідника): *Р. І. Абель* (В. Г. Фішер), *Льова Задов* (Л. А. Зінковський);

ОКАЗІОНАЛ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *occasionalis* – 'випадковий' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН людини, яка використовує її з метою приховати своє справжнє найменування у звичайній побутовій ситуації (по суті, обманна ОН): *Іван Петрович Карпелюк* (замість справжнього найменування *Григорій Семенович Варченко*);

ПОЛІТИК-ПСЕВДОНІМ (від грец. *politikē* – 'державна діяльність, політика' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН політичного діяча: *Артем* (Ф. А. Сергєєв), *Віллі Брандт* (Г. Е. К. Фрам);

СПОРТ-ПСЕВДОНІМ (від англ. *sport* < *disport* – 'розважатися' + *псевдонім*) – різновид псевдонімів. Вигодана ОН спортсмена: *Гата Камський* (Г. Р. Сабір), *Мухаммед Алі* (К. М. Клей).

У складі арті-псевдонімів додатково розрізняються белетристик-, вокал-, імажо-, музик-, публіцистик-, сцено-, фільмо-, цирк- і шоу-псевдоніми:

БЕЛЕТРИСТИК-ПСЕВДОНІМ (від франц. *belles lettres* – 'красне письменство' + *псевдонім*) – різновид арті-псевдонімів. Вигодана ОН письменника: *Баєрянй І. П.* (І. П. Лозов'ягін), *І. К. Карпенко-Карий* (І. К. Тобілевич);

ВОКАЛ-ПСЕВДОНІМ (від франц. *vocal* < лат. *vocalis* – 'голосовий' + *псевдонім*) – різновид арті-псевдонімів. Вигодана ОН співака: *Ані Лорак* (Кук К.), *Ірина Аллегрова* (І. О. Климчук);

ІМАЖО-ПСЕВДОНІМ (від лат. *imago* – 'образ, зображення' + *псевдонім*) – різновид арті-псевдонімів. Вигодана ОН художника або скульптора: *І. К. Айвазовський* (О. В. Айвазян), *В. Г. Перов* (В. Г. Кріденер);

МУЗИК-ПСЕВДОНІМ (від грец. *musicē* – букв. 'мистецтво муз' + *псевдонім*) – різновид арті-псевдонімів. Вигодана ОН композитора або музиканта: *В. І. Мураделі* (В. І. Мурадов), *П. І. Чайковський* (П. І. Чайка);

ПУБЛІЦИСТИК-ПСЕВДОНІМ (від лат. *publicus* – 'суспільний' + *псевдонім*) – різновид арті-псевдонімів. Вигодана ОН публіциста (переважно теле- і радіожурналіста): *Микола Вересень* (М. Ситник), *Сєва Новгородцев* (В. Б. Левенштейн);

СЦЕНО-ПСЕВДОНІМ (від лат. *scaena* < грец. *skēnē* – 'намет, з якого виходили актори' + *псевдонім*) – різновид арти-псевдонімів. Вигадана ОН артиста театру або кіно: *В. І. Качалов* (В. І. Шверубович), *Марина Владі* (М.-Л. В. Полякова-Байдарова);

ФІЛЬМО-ПСЕВДОНІМ (від англ. *film* – 'плівка' + *псевдонім*) – різновид арти-псевдонімів. Вигадана ОН творця фільму (насамперед режисера): *Р. Л. Кармен* (Р. Л. Корнман), *Л. О. Квініхідзе* (Л. О. Файнціммер);

ЦИРК-ПСЕВДОНІМ (від лат. *circus* – букв. 'коло' + *псевдонім*) – різновид арти-псевдонімів. Вигадана ОН артиста цирку: *Карандаш* (М. М. Рум'янцев), *І. Е. Кіо* (І. Е. Гіршфельд-Ренард).

ШОУ-ПСЕВДОНІМ (від англ. *show* – букв. 'показ' + *псевдонім*) – різновид арти-псевдонімів. Вигадана ОН артиста розмовного жанру: *К. Б. Новикова* (К. Б. Герцер), *Штепсель* (Ю. Березін).

Віртуал-псевдоніми розмежовуються на дві підгрупи:

ІНТЕРНЕТ-ПСЕВДОНІМ (від лат. *inter* – 'між, посеред', англ. *net* – 'паутина' + *псевдонім*) – різновид віртуал-псевдонімів. Вигадана ОН користувача Інтернетом (фізичної або юридичної особи); переважно записується латиницею: *terljuda* (Людмила), *avi_vi* (Афганські воїни-інтернаціоналісти Вінниці);

КОМП'ЮТЕР-ПСЕВДОНІМ (від англ. *computer* < лат. *computare* – 'рахувати, обчислювати') – різновид віртуал-псевдонімів. Вигадана ОН користувача комп'ютером (фізичної або юридичної особи); переважно записується латиницею: *gala* (Галина), *hum.ped* (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія).

Слід зазначити, що у багатьох випадках можливе подвійне або потрійне іменування псевдонімів, які стосуються віртуального простору:

ВІРТУАЛЬНЕ ПСЕВДО (від лат. *virtualis* – 'можливий', грец. *pseudos* – 'обман') – те саме, що і віртуал-псевдонім;

НІКНЕЙМ (від англ. *nickname* – 'прізвисько; давати прізвисько') – те саме, що і віртуал-псевдонім;

ПСЕВДОВІРТУАЛОНІМ (від грец. *pseudos* – 'обман' + *віртуалонім*) – різновид віртуалонімів як сектора ідеонімії. ВН (переважно вигадана або неповна) користувача комп'ютером або Інтернетом; в основному записується латиницею: *kbd_Kujiv* (Клуб болільників київського "Динамо"), *nik* (Микола);

ПСЕВДОІНТЕРНЕТОНІМ (від грец. *pseudos* – 'обман' + *інтернетонім*) – різновид псевдовіртуалонімів. ВН (переважно вигадана або неповна) користувача Інтернетом; в основному записується латиницею: *liwadija.tur* (туристична фірма "Лівадія"), *slava_uman* (Святослав);

ПСЕВДОКОМП'ЮТЕРОНІМ (від грец. *pseudos* – 'обман' + *комп'ютеронім*) – різновид псевдовіртуалонімів. ВН (переважно вигадана або неповна) користувача Інтернетом; в основному записується латиницею: *Майя.12.10* (Майя), **WEGA** (БАТ "Вега").

Деякі дослідники (зокрема Подольська Н. В.) виокремлюють інші різновиди псевдонімів, на зразок:

ПСЕВДОАНДРОНІМ (від грец. *pseudōs* – 'помилковий, несправжній' + *андронім*) – різновид псевдонімів за семантикою твірної основи. Вигадана ОН жінки, мотивована найменуванням чоловіка: *Жорж Санд* (Аврора Дюдеван), *Марко Вовчок* (М. О. Вілінська-Маркович).

ПСЕВДОГІНЕКОНІМ (від грец. *pseudōs* – 'помилковий, несправжній' + *гінеконім*) – різновид псевдонімів за семантикою твірної основи. Вигадана ОН чоловіка, мотивована найменуванням жінки: *Сарафанова* (Є. Данилевський), *Черубина де Габріак* (Макс Волошин). Н. В. Подольська ідентифікує таке поняття терміном 'псевдогінім'.

Безумовно, така типологія псевдонімії є науково достовірною, однак вона не ґрунтується на засадах денотатно-номінативних класифікації власних назв.

Отже, нове структурування псевдонімікону за характером іменованих денотатів, по-перше, включає загальнотеоретичні поняття, які доповнюють відповідну терміносистему ономастики в цілому; по-друге, передбачає чітке розмежування насамперед номінацій вигаданих особових назв. Тому такі словникові статті мають увійти до складу нового "Словника української ономастичної термінології".

Відповідні уточнення і доповнення потрібно здійснити як серед інших груп особових найменувань, так і усього ономастикону.

1. Дей О. І. Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969.
2. Дмитриев В. Г. Придуманные имена (рассказы о псевдонимах). – М., 1986.
3. Дмитриев В. Г. Скрывшие своё имя (Из истории анонимов и псевдонимов). – М., 1977.
4. Краснящих А. 1000 псевдонимов. – Х., 2003.
5. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей : В 4-х т. – М., 1956 – 1960.
6. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія // Повідомлення Української ономастичної комісії (проект). – К., 1966. – Вип. 1. – С. 24 – 43.
7. Основная система и терминология славянской ономастики (Основен систем й терминологија на словенската ономастика). – Скопье, 1983.
8. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988.
9. Подсвєаткин С. Энциклопедия псевдонимов. – М., 1999.
10. Сулеранская А. В. Общая теория имени собственного. – М., 1973.
11. Торчинський М. М. Денотатно-номінативна структура антропонімікону української мови // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 15. – Том 1. – С. 146 – 150.
12. Торчинський М. М. Структура

онімного простору української мови : монографія. – Хмельницький, 2008. 13. Щуплов А. Кто есть Ху : Мини-энциклопедия политических кличек. – М., 1999.

В статье охарактеризована денотатно-номинативная структура псевдонимов. Новая типология псевдонимии по характеру именованных денотатов включает прежде всего общетеоретические понятия, дополняющие соответствующую терминосистему ономастики в целом. Более детально размежеваны и номинации вымышленных личных имен. Такие словарные статьи должны войти в состав нового "Словаря украинской ономастической терминологии".

Ключевые слова: псевдоним, денотатно-номинативная структура, вымышленные личные наименования, личное имя.

In the article it is described denotato-nominative structure of pseudonyms. New typology of pseudonyms after character of named denotats includes general theoretic concepts which complement proper terminus systems onomastyk on the whole above all things. The nominations of the invented personal names are more in detail delimited. Such vocabulary entries must enter in the complement of new "Dictionary of Ukrainian onomastyk terminology".

Key words: pseudonym, denotato-nominative structure, the personal names, personal name, are invented.

ІМПЛІЦИТНІ АВТОРСЬКІ ВВЕДЕННЯ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ (на матеріалі роману Л. Костенко "Маруся Чурай")

У статті звернена увага на функціонування у структурі поетичного мовлення слів автора, що не містять у собі безпосередніх дієслів мовлення.

Ключові слова: імпліцитні авторські введення, пряма мова, дієслова мовлення, дієслова мислення.

Як відомо, пряма мова разом зі словами автора становить композиційно-синтаксичну єдність, де авторське введення організовує чуже мовлення, певним чином його характеризує. Цієї думки дотримуються вітчизняні та зарубіжні лінгвісти, зокрема С. Бевзенко, І. Білодід, М. Мілих, М. Плющ, Г. Чумаков, К. Шульжук та ін., однак усі вони дещо по-різному підходять до класифікацій ремарок, особливо якщо це стосується способу поєднання їх із чужим висловлюванням.

Так, М. Мілих авторські ремарки розрізняє за характером зв'язку із прямою мовою, за структурою і за місцем розташування конструкції з прямою мовою. Зокрема, за характером їх зв'язку дослідниця виокремлює побудови, граматично пов'язані із прямою мовою і ввідні, які граматично їй не підпорядковуються [3, с. 13].

Г. Чумаков виділяє повну самостійність прямого повідомлення, непрямої логічної зв'язку прямої мови з авторським і логічну залежність прямого повідомлення від авторського контексту [6, с. 80].

Отже, висловлювання із репрезентативним компонентом може поєднуватися різними способами, серед яких найбільш поширеними є:

безпосереднє (експліцитне) введення – пряма мова є логічним продовженням слів автора, тобто приєднується дієсловами мовлення або їх еквівалентами та відповідними розділовими знаками;

опосередковане (імпліцитне) введення – існує логічний зв'язок прямої мови з авторським контекстом при повній граматичній незалежності, тобто відсутні дієслова мовлення або їхні еквіваленти, а після авторського введення здебільшого стоїть крапка.

Оскільки експліцитні введення, зафіксовані у романі Ліни Костенко "Маруся Чурай", вже розглядалися нами раніше, то у статті зупинимося на функціонуванні слів автора у структурі поетичного мовлення, які не містять у собі безпосередніх дієслів мовлення.

Поряд із лексемами, що вказують на різні особливості говоріння, у романі "Маруся Чурай" широко побутують дієслова мислення, стану тощо,

які можуть виконувати (і виконують у певному випадку) функцію дієслова мовлення, тобто виступають ядром опосередкованого введення. Щоправда, деякі з них умовно можна віднести до дієслів мовлення, оскільки словник в окремих трактуваннях ототожнює їх із процесом говоріння:

сміятися – "говорити про що-небудь несерйозно, не зовсім розсудливо; ставитися до чогось легковажно" [5, т. 3, с. 343]: 1. – *Оце так віз! – сміявся. – Не доскочиш.* 2. *Лесько сміється: – Голод підійме, чкурнуть, як чорт від кукуріку.* У романі переважає дієслово **сміятися**, а спільнокореневі деривати вказують лише на вияв певного стану: **засміявся** – доконаність дії, одноразовість: *Той засміявся: – Отакої к бісу. Під Білу Церкву стягнуто полки*; **усміхатися** – це лише елемент сміху: – *Чи Київ ще далеко? – Та не дуже. Варшава далі, – усміхнувся дяк.* Щодо синтаксичної структури слів автора, то це двоскладні непоширені речення, розташовані у пре-, інтер- та постпозиції стосовно чужого висловлювання;

лебедіти – "1. Говорити неясно, неправильно вимовляючи слова; лепетати. 2. Настирливо або слізно просити; жалібно молити. 3. Співати, наспівувати" [5, т. 2, с. 62]: *Ще бліда, ще мов крейда біла, а наче й усміхалась, лебеділа: – От бачте, мамо все і обійшлося. – І цілувала матері волосся.* Проте, на нашу думку, семантика слова **лебедіти** у романі не зовсім збігається зі словниковим визначенням. Тут, найімовірніше, воно має значення "говорити щось повільно, більш-менш спокійно, тихо, але обдуманно". Це підтверджує і супровідне дієслово **усміхалася**. Висловлювання героїні розташовується усередині авторських введень, тобто тут простежується кільцевий спосіб побудови чужого мовлення.

Така ж невідповідність семантики у словнику і творі простежується у дієслові **втручатися, втрутитися**: "1. Входити, проникати куди-небудь, у що-небудь. 2. Самочинно займатися чиймись справами, встрявати в чий-небудь стосунки тощо" [5, т. 2, с. 62]. У нашому випадку воно асоціюється із дієсловом мовлення і має значення "встрявати у розмову, можливо, й без дозволу": *І втрутився Горбань: – А чим довір'я ваше обґрунтоване?*

Решта дієслів вказують на стан героя, а саме висловлювання свідчить, що цей стан супроводжується мовленням:

журитися – "турбуватися, тривожитися про кого-, що-небудь" [5, т. 1, с. 682]: *Усе журилась, не була б то мати: – Мені чого, мені щоб добре вам.*

дивуватися – "перебувати у такому стані, який викликаний тим, що вражає, дивує своєю незвичайністю чогось; вражати, здивовувати, чудувати, спантелечити" [5, т. 1, с. 541]: *Отаман Гук дивується: – Куди?! Вам, люди, що, зі смертю по дорозі, що ви претесь гірше череди?*

Значна кількість репрезентативних компонентів, використаних Л. Костенко, не мають у своїй структурі слів мовлення або мислення. У них є

лише вказівка на певну дію, яку виконує мовець. Таким чином, ми можемо говорити про імпліцитність слів автора.

У мовознавстві виділяється щонайменше два прямо протилежні типи імпліцитності: 1) формальна, пов'язана із формою мовлення, його зовнішнім, матеріальним виявом, а не з інформацією, що передається (економія звукових засобів, скорочення, пропуски, аббревіатури тощо); 2) змістова, пов'язана способами, типами та характером інформації, що передається [1, с. 54].

Таким чином, повна відсутність у введених слів мовлення або їхня еквівалентність дозволяє розуміти їх зміст імпліцитно. Такі ремарки дають додаткову інформацію про мовця і порівняно рідко використовуються у літературі [3, с. 13].

Слова автора цієї категорії можна лише згрупувати за способом їх поєднання із висловлюванням. Отже, переважають безпосередні введення, після яких стоїть двокрапка, що вказує на наявність її прямого логічного продовження: 1. **Заворушились лавники і райці:** – *Це ж всі закони підуть шкереберть!* 2. **Усе ввижалося:** *"Орлику Чураю, Ой забили тебе ляхи у своєму краю!"* 3. **Вже п'яний Дзизь ведмежу губу кривить, все поводи натягує:** – *Гаття!*

У цих конструкціях слова автора переважно стоять у препозиції і становлять прості поширені неускладнені або ускладнені речення: 1. **Палером вершник у руці стрясав:** – *Спиніться!* 2. **Мартин Пушкар бровою ворухнув:** – *Вчинили ви, сказати б, нестатечно.* 3. **Вже дехто й занудився при дозвіллю:** – *Якби хоч стрельнуть, хоч пішоном, хоч сіплю.* Ускладнюються вони можуть порівняльними зворотами та відокремленими членами речення: 1. **Іван узяв ту руку, мов крижину:** – *Ходім зі мною, доленько, ходім.* 2. **Тут як підскочить Таця, як змережить, шумка спідниця, з десяти аршин:** – *Орихно, трясця мене держить!*

Іноді фіксуються постпозиційні авторські введення (– *Та що це, люди? Дівчину на муки?! – Лесько як вийме шаблю з-під поли*), які теж мають структуру простого поширеного речення.

Окрему групу становлять опосередковані введення, до яких висловлювання приєднується лише за змістом: 1. **А він собі стругає:** – *Людину скрізь біда підстерігає.* 2. **Та й знов узявсь стругати свою ложку.** – *Отак собі і тупаю потрошку.* 3. **Мандрівний дяк обідає на пні.** – *Чого кульгаєш?* Як і безпосередні введення, опосередковані теж переважно розташовані у препозиції і є простими поширеними реченнями. Проте нами зафіксовані й інтерпозиційні слова автора (– *Іскро, Іване, – Хмельницький підвієся з-за столу.* – *Дяка Полтаві, прислала такого гінця*), які до попереднього речення приєднуються безпосередньо, а до наступ-

ної прямої мови є опосередкованими. Крім того, іноді зустрічаються слова автора у формі складного безсполучникового реченням: *Рука здригнула, воском припекло. – Ви звідки, люди?*

На думку М. Мілих, відмінною рисою ремарки є смислова незавершеність. Зміст ремарки доповнюється, конкретизується прямою мовою, відповідно, пряма мова підпорядковується ремарці [3, с. 13]. Про незавершеність авторських слів можна говорити не завжди, оскільки існують опосередковані форми введень. Але більшість конструкцій із прямою мовою характеризується взаємозалежністю компонентів.

Із-поміж моделей із прямою мовою незначну кількість становлять такі, у яких слова автора – це речення із граматично або логічно пропущеним дієсловом мовлення.

Спочатку зосередимо увагу на власне неповних реченнях. Отже, слова автора у контексті роману становлять неповні ситуативні конструкції, у яких на місце присудка можна підставити будь-яку лексему на позначення способу говоріння (відповідно **сказала, промовила; чути, лунає** тощо): *1. А він мені: – Моя ти голубичко! 2. "Вартуй! Вартуй!" – з Курилівської брами. "Вартуй! Вартуй!" – від Київських воріт.*

Якщо у попередній зразках яскраво простежується структурна відсутність дієслівного предиката, то для наступних характерна текстова імпліцитність, яка ілюструє їхню інформаційну неповноту і спрямована переважно на передачу екстралінгвальної інформації.

Отже, наступні авторські введення вважаємо експліцитними одиницями або семантично неповними із відсутніми дієсловами мовлення: *1. Аж мати раз не втерпіла моя: – Що ти все: мушу, мушу, мушу, мушу?! 2. Суддя поглянув на підсудну лаву: – Що скаже нам убивниця на се? 3. По тому встав, на стіл руками сперся: – Тут говорили свідки й очевидці.* Зрозуміло, що такі слова автора формально мають усі необхідні для повного речення компоненти, але зміст вимагає певного продовження, що й підтверджується наявністю прямого висловлювання.

Усі зазначені структури мають препозиційні авторські ремарки у вигляді простих неускладнених речень. Винятком стало речення *А вжедесь на Варвари прийшов Бобренко, похиливши гребінь: "Знайшов собі ти дівчину до дари, а я ускочив під дурного греблю"*, де слова автора ускладнені відокремленою обставиною.

Крім інформації про різні способи мовлення та обставини, що їх супроводжують, слова автора можуть містити вказівку на особливості зовнішнього або внутрішнього стану мовця. Зокрема, у романі є ремарки обох типів: *1. Увесь блідий, аж під очима чорно. – Я прошу, люди, вислухайте мене. 2. Важка жалоба чорної коси, і тільки тілько колишньої краси.*

– Кого ти любиш, Іване? 3. У Горбаня самі степенулись плечі: – Ото жінок і не пускають в Січ.

Як свідчать джерела, пряма мова супроводжується словами автора, з яких стає відомо, хто, за яких обставин і в який спосіб висловив думку [2, с. 243].

Проте у романі "Маруся Чурай" існують такі авторські репрезентанти, які вказують не на мовця, а на слухача: 1. *А Гриць не так. То розум десь не татків: – З'єднаєм що, нестатки до нестатків?* 2. *Потроху так почав і прислухатись: – Введи у дім дружину собі, ладу.* Тут, зокрема у словах автора, згадується Гриць, а усі висловлювання вкладено в уста матері.

Також відсутня вказівка на мовця у зразках, де авторські введення виражаються односкладними безособовими реченнями: 1. *І прокатилось натовпом строкатим: "Ведуть!"* 2. *Вже кат пройшов, аж грухнуло в Полтаві: – Везуть Марусю, людоньки, везуть!*

Окремо варто зупинитися на словах автора, у яких ядром є фразеологічні сполуки зі значенням мовлення або мислення. Серед фразем мовлення виокремлюємо одиниці з такими значеннями:

– постійно повторювати те саме: 1. *А мати стогне, мати дошкуляє, що божий день пиляє та й пиляє: – От ми, Бобренки, живемо, пручаємось.* 2. *А в неї завжди пісенька одна: – Чого сидиш? Одвик хазяйнувати.*

– говорити плачучи: – *Хай бог почує сльози удовині! – Бобренчиха зайшлася від ридань.*

– заговорити різко: *Він тільки зблід і губу закусив, та так судейських з себе і струсив: – Ви, канцілюги, у чорнилі пальці, бумажне кодло, воло набивне, хватальники, в походах небувальці, кого взялись подужати... мене?!*

Фразеологічні сполуки, що містять вказівку на особливості вираження мислення героя, здебільшого є синонімічними із дієсловом **думати**:

– думати, говорити після роздумів: 1. *Блюзнірська мисль запала мені в душу: "Чому на них молитися я мушу?"* 2. *Або до Галі мислями звернись: – А може, хтозна, може, так і треба Бо хто я, Галю, проти тебе?*

– здогадатися несподівано: *І осінило раптом Горбаня: – А може, то було якесь дання?*

Знаючи, що Ліна Костенко – це автор поетичних шедеврів, ми виявили лише одну фіксацію тексту, коли дієслово мовлення виражене метафорою: *Вона словами виплітала ятір та потихеньку так мене й вела: – Стара я, сину. Вся обумираю.*

Щодо місця введень у фразеологічних та метафоричних конструкціях, то усі вона стоять у препозиції і здебільшого є простими реченнями.

Отже, проаналізувавши усі зафіксовані зразки прямої мови з імпліцитними авторськими ремарками, можна зробити висновок, що в романі

"Маруся Чурай" переважають препозиційні конструкції, виражені простими неускладненими реченнями. У більшості випадків вони містять вказівку на мовця, на обставини, за яких відбувається мовлення, різнобічно характеризують мовця тощо.

1. Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові (на матеріалі російської мови) // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 54–59; 2. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К., 2005; 3. Костенко Л. В. Маруся Чурай : історичний роман у віршах. – К., 1990. 4. Милых М. К. Конструкции с прямой речью в современном русском языке : автореф. ... д-ра филол. н. – Л., 1962.; 5. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. – К., 2007; 6. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью. – К., 1975.

В статье рассматривается функционирование в поэтической речи слов автора, не содержащих в себе глаголов говорения.

Ключевые слова: имплицитные авторские включения, прямая речь, глаголы говорения, глаголы мышления.

The article deals with the functioning of the words of the author without verbal activity verbs in the structure of poetical language.

Key words: implicit author incorporations, direct speech, verbal activity verbs, mental activity verbs.

СТИЛІСТИКА

*Людмила Українець
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка*

КОНОТАЦІЯ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ АВАНГАРДНОЇ ПОЕЗІЇ МИХАЙЛЯ СЕМЕНКА

На прикладі модерної поезії М. Семенка в статті розглядається роль фонетичної конотації як лінгвостилістичної категорії, що містить не лише емоційну, а й змістову домінанту, адже звуки – це сегментні одиниці мовлення, які можуть впливати на формування прихованих сем інформаційно значущих одиниць (слів, речень).

Ключові слова: верлібр, конотація, українська поетична мова, асоціація, лінгвістичні одиниці, приголосні, голосні, евфонія (милозвучність).

Породження конотації фонетичними засобами в українській поетичній мові, зазвичай, торкається передусім композиції римування, оскільки в науковій літературі рима розглядається як "суголосся закінчень у суміжних та близькорозташованих словах, які можуть бути на місці клаузул або перебувати в середині віршового рядка" [10, с. 581]. Ритмічне "співзвуччя слів" [3, с. 108] виокремлює цю важливу особливість силабічного та силабо-тонічного віршування як "явище звукове, а не графічне: в ній збігаються звуки, а не букви" [9, с. 355]. Відомий український дослідник І. Качуровський також вважав римування винятковим елементом саме фонічної організації художньої форми комунікації, констатуючи: "До фонічних явищ першої категорії (себто евфонічних, створених накопиченням звуків) належать ономапопеї, алітерація, асонанс, дисонанс, **а головне – різні роди рим**" (виділено нами. – Л. У.) [5, с. 24]. На його думку, фреквентивність звукових одиниць із погляду їхньої співзвучності – це унікально важливий параметр естетичної вартості поетичної мови, що визначає її евфонію (милозвучність) – найважливішу функціональну засаду, котра "править за мистецьку оздобу вірша" [5, с. 47]. У зв'язку з дослідженням конотаційних властивостей рими як версифікаційного прийому звукового суголосся особливої уваги заслужують і погляди А. Ткаченка щодо фоніки (звукової сфери) поетичної мови, яку він розуміє як результат виражальних можливостей фонетичних ресурсів загальнонаціональної мови, прогнозуючи функціональну прагматику поетичної мови безпосередньо "за фонічною якістю співзвуччя" [16, с. 323]. Однак фонетичні засоби породжують конотацію навіть тоді, коли поетична мова не має наскрізної симетричної будови, традиційного римування завдяки звичній звуковій ритмоструктурі, а характеризується вільною будовою,

що наближає її до прози. Йдеться про верлібр, або вільний вірш, образно-естетичний феномен якого найменш досліджений у сучасній українській поезії як із перцептивного погляду (сутність та особливості верлібру в умовах стереотипного сприйняття поезії), так і на глибинному, концептуальному рівні функціонування. Тим часом поетична мова у формі вільного вірша – це модерний, хоч і важкодоступний вид естетичної комунікації, як власне, і матерія будь-якої справжньої поезії, що характеризується самобутнім художнім текстом, "природністю вислову і **сугестивною** (виділено нами. – Л. У.) глибиною образів" [там само]. Оскільки "верлібр творить власну, особливу ритмомелодіку – музику, приховану в рядках і між рядками віршів, яку здатна відчути високоерудована особистість" [13, с. 18], то дослідження формування конотації сегментними (вокальними й консонантними одиницями) та суперсегментними засобами в такій поетичній мові передусім на рівні її асоціативних ритмотвірних властивостей є надзвичайно актуальним і винятково своєчасним, адже "утвердження цієї форми – закономірний і водночас новий етап у розвитку віршової культури ХХ ст." [13, с. 17]. І хоча поетична мова вільного вірша може мати лірико-філософське, публіцистичне чи інтимне спрямування, символіка авторської думки й архетипність образних засобів, як і естетична енергія автора, виокремлюють цю поетичну мову з-поміж інших традиційних форм художньої комунікації не лише завдяки так званому неусвідомленому змісту, "який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятим; він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає" [17, с. 267], але й тому, що "верліброва поезія позбувається класичної, традиційної метрики, а її образи так поглиблюються і згущуються, що рима й класична метрика стають неможливі" [Н. Костенко, П. Розвозчик та інші]. Актуалізуючись через художній символ, архетип (за К. Юнгом – неусвідомлений зміст; за П. Розвозчиком – первісний образ) сприяє тому, що символ поетичної мови детермінує зміст художньої ідеї. "Якщо метафора, більш властива традиційній поезії, виконує характеристичну функцію, зосереджуючись в образній оболонці, то символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіючи до загальної ідеї, розширюючи її зміст" [13, с. 17]. У цьому зв'язку конотація поетичної мови стає гармонійною складовою символіки й архетипності української верлібрової поезії, довершуючи семіотичну систему конкретного твору шляхом фонетичного (асоціативного) кодування його загальної ідеї. Слова Л. Первомайського:

Душа поезії – не рима,

Не брязкальце для диваків.

Її субстанція незрима

Палахкотить поміж рядків [12, с. 58]

– це справді квінтесенція фонетичної конотації як компонента образності поетичної мови, власне, її знакова особливість. Конотаційні можливості фонетичної системи української верлібрової мови широко використовували поети, чиє естетичне новаторство вилилося в розмаїття "стильових течій і форм поетичного моделювання світу думок і почуттів людини" [15, с. 15]. Тому цей тип поетичної мови з подальшим потенційним конотуванням через своєрідну ритміку й близькість до фольклорного віршування знайшов відгук у творчій манері практично всіх поетів ХХ ст. різних шкіл і напрямків, детермінуючи стратифікаційні властивості саме національної версифікаційної форми комунікації. І хоча структури, подібні до вільного вірша, є і в давній книжній та народній українській поетичній творчості, наприклад у думках, голосіннях, обрядових замовляннях, а "власне український верлібр з'являється на межі ХІХ–ХХ ст. у поезії І. Франка та Лесі Українки – в перекладах, а згодом – і в оригінальних творах" [11, с. 6], усе ж найвищого розквіту **вільний вірш** досягнув за доби модернізму, особливо на початку ХХ ст., у час творення нової реальності, посиленої уваги до внутрішнього світу людини. Тому захоплення верлібром знаменувало в українській поезії нову епоху віршування. Не буде зайвим сказати, що традиції такої поетичної мови були вироблені на засадах художньо-образного сприйняття світу, коли митець застосовує "живописний прийом – візуальний ефект "ковзаючого ока", створює ледь помітні, ковзкі межі між фігурою і фоном, змушує читача очима блукати по вертикалі (контурних явищ і предметів) і по горизонталі, переводячи зір із плану зображення у план фону. Цим самим виправдовується згущене каталогізування явищ і предметів, бо кожен такий образ-графема (чи кінема) прочитується в лінійній перспективі" [2, с. 12]. Цей художній прийом пуантилізму на початку ХХ ст. був справді показовим для української поетичної мови. У цьому зв'язку, безперечно, неперевершеною є мова поезії "Місто" М. Семенка, цього поета-урбаніста, який, "відірваний від рідного оточення, від літературних процесів і явищ, що точилися на Україні, від живої мови, закинутий долею на Далекий Схід, до Владивостока й Сучана" [1, с. 4], зумів "не тільки зберегти українську літературну мову у її найсучасніших виявах, але й зробити свій внесок до неї, зафіксувати її нові засоби, породжені все глибшим і глибшим входженням у міський побут, в реалії й деталі міського життя" [там само]:

*Осте сте
бі бо
бу
візники – люди
трамваї – люди*

автомобілібілі
бігорух рухобіє
рухливобіє
berseus кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палать
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний ди
м
пускають
бензин
чаду жить
чаду благатъ
кохать кахикать
життєдять
життерух
життєбе-
нзин
авто
трам [14, с. 62–63]

Тільки в його художньому мовленні стають такими яскравими асоціативні паралелі матеріальної форми вираження мови з явищами об'єктивної дійсності, коли окремі звуки та їх комплекси породжують конотацію, важливу як для суто формального структурування поетичного мовлення, так і його ритмічних властивостей, а особливо для вираження внутрішньої авторської ідеї. Для визначення природи конотацій неримовану мову "Міста" було запропоновано респондентам, щоб у рамках семантико-стилістичного аналізу об'єктивно "простежити поступове нарощення смислових відтінків слова в мікроконтекстах і описати весь смисловий обсяг та конотативні відтінки аналізованої одиниці" [7, с. 29]. Студенти й викладачі факультету філології та журналістики ПНПУ імені В. Г. Короленка (79 студентів п'ятого курсу, 67 студентів четвертого курсу, 2 викладачі кафедри української мови і 2 – кафедри української літератури) зафіксували свої асоціації в спеціальних протоколах, після опрацювання результатів яких була зроблена спроба визначити конотаційний потенціал звукового континууму верлібрової мови М. Семенка (див. Таблиця 1).

Таблиця 1. Конотаційні властивості фонетичних засобів поетичної мови "Вірша" М. Семенка [14, с. 62–63]

№ п/п	Тип конотації	Асоціації	Респонденти	
			Кількість	%
1.	Аудіальна	Незрозумілий набір звуків, "потік свідомості".	11	7,33
		Поетичну мову "розуміти не треба – її треба відчувати. Це схоже на медитацію й пірнання в глибину думок, почуттів, слів.	5	3,33
		Прихований зміст звуків, складний для сприйняття.	6	4,00
2.	Аудіальна (соціум)	Уривки від розмов людей.	8	5,33
		Кахикання людей.	5	3,33
		Бубніння людей.	7	4,67
		Уривчастість мови.	3	2,00
		Гомін людей, метушня.	9	6,00
		"Ну що б, здавалося, слова, слова та голос – більш нічого..."	1	0,67
		Кроки людей по мокрому асфальту.	6	4,00
3.	Аудіальна (тварини)	Фиркання коней і цокання копит.	8	5,33
4.	Аудіальна (середовище)	Звуки коліс автомобілів.	7	4,67
		Скреготання коліс трамвая.	4	2,67
		"Пахкання" вихлопних газів.	7	4,67
		Скрип коліс карет.	9	6,00
5.	Аудіальна (шум міста)	Гомін міста.	16	10,67
		Опис міста в русі.	12	8,00
		Буденне життя міста.	9	6,00
		Метушня в індустріалізованому місті (автомобілів, людей).	9	6,00
		Неспокійне життя міста.	3	2,00
6.	Візуальна	Сірі кольори, дим.	2	1,33
7.	Аудіально-візуальна	Асоціація хаосу, похмурість, темінь.	3	2,00
Усього:			150	100

Результати спостережень дозволять зробити висновок: поезія М. Семенка асоціативно неперевершена саме завдяки фонетичним конотаціям, змодельованим на ґрунті відсутності звукових рим, позбавлених будь-якої кореляції із семантикою лексичних одиниць. Стіяка й винятково виразна аудіальна конотація – це результат своєрідної звукової гами асистемного, невпорядкованого, неритмічного руху у великому мегаполісі – обірваного мовлення (*життєрух, кохать, кахикають*), укралень шуму автомобілів (*автотрам*) тощо – майстерно змодельована автором, тому й легко ідентифікується респондентами. Кожна асоціація,

зафіксована в таблиці, – це окремих, надзвичайно важливий органічний елемент єдиного звукового континууму. Фонетичну конотацію в поетичній мові моделюють не лише повтори звукових комплексів у словах, а й синонімічні оказіональні лексеми, які підсилюють це враження, маючи в ролі складового компонента сему 'рух' (*бігорух, рухобіги, рухливобіги; життерух, життедасть*), від чого навіть зорові образи, вибудовані на асоціативній основі (*дим синій, чорний*) і передані традиційними лексемами, стають, поза всяким сумнівом, вторинними у звуковому потоці, що на слух ідентифікується як шум міста. За зовнішнім аритмічним звучанням, позбавленим, здавалось би, будь-якого логічного сенсу (лексеми та її компоненти руйнуються поєднанням чи, навпаки, несподіваним відчленуванням одного зі звуків повнозначної лексеми), легко вгадується звичний ритм міста. І саме ця фонетична конотація асоціативного типу – невпорядкований шум міста – змушує автора вдаватися до прийому створення такого співзвуччя, яке адекватно б віддзеркалювало: людське монотонне бубніння (*бі бо бу*), звуки трамваїв, автомобілів, скрип карет... У цьому зв'язку цілком доцільними є навіть такі несподівані й доволі оказіонально-епатажні мовні прийоми, як злита графічна реалізація окремих повнозначних лексем із зоровою семантикою (*атомобілібілі*) чи скорочені елементи (*авто трам*) або й відірваність окремих звуків консонантного типу (*м*), що винесені в окремих неримований рядок як окрема лексема – символ уривчастого мовлення – чи, навпаки, звукової тавтології на складовій основі, котрі, однак, чітко корелюють асоціативний зв'язок із лексемами звуконаслідувального характеру (*пах, пахка, пахитоска*). Через звукові уривки автор підкреслює вагомість окремих слів (*кару селі елі*) – наслідок асоціативної адаптації монотонного (повторюваного/протяжного) руху. У зовнішній епатажній звуковій невпорядкованості, яку навіть при великому бажанні важко відтворити, простежується не чергова кверофутуристична примха автора задля порушення звичаєної поетичної ритміки і привертання уваги інноваційними поетичними вибриками, а прагнення якомога точніше застосувати виражальні можливості української мови. Конотація фонетичних засобів верлібрової поетичної мови – це результат звукового хаосу (поза лексемами та її морфемними компонентами), яскраве художнє бачення ритму міста на основі своєрідної звукової антиномії, майстерно змодельованої й адекватними конотаційними можливостями фонетичних одиниць. Тому, за словами однієї респондентки, таку поетичну мову "розуміти не треба – її треба відчувати". Безперечно, визначення конотаційного коду через звуко-буквені символи поетичної мови будь-якого ліричного твору, а особливо верлібрового, а також її розкодування – процес майже безконечний, адже, на думку Г. Ключека [6, с. 59], щоразу можна побачити якийсь новий звуковий нюанс

для естетичного чи прагматичного акцентування місткої деталі-символу, образу чи ситуації. Однак поглиблення інтенціональних прагматичних властивостей поетичної мови через нарощування асоціативно-конотаційними складовими емоційного та семантичного обсягу звукових і графічних одиниць – це водночас і спосіб пізнання суті, змісту художнього твору, і фокусування естетичної енергії автора. Окрім усього, поетична мова верлібру з природною конотацією фонетичних засобів несе в собі набутки інтелектуальної інтуїції, образно-асоціативного мислення всього народу, що проливає світло й на мовну картину світу, формуючи світогляд нації.

1. *Адельгейм Є. Г.* Михайль Семенко // Семенко М. В. Поезії. – К., 1985. – С. 15–42. 2. *Астаф'єв О.* Передмова // Поети "Нью-Йоркської групи". Антологія. – Харків, 2005. – С. 3–42. 3. *Брюсов В. Я.* Очерк истории русского стиха и рифмы // Вопросы языкознания. – 1970. – № 2. – С. 104–109. 4. *Качуровський І.* Нарис компаративної метрики. – Мюнхен, 1985. 5. *Качуровський І.* Фоніка. – Мюнхен, 1984. 6. *Клочек Г.* Художній світ поезії Павла Тичини "Ви знаєте, як липа шелестить..." (До проблеми аналізу внутрішнього світу художнього твору з позицій рецептивної поетики) // Дивослово. – 2007. – № 11. – С. 53–60. 7. *Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Я.* Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К., 1984. 8. *Костенко Н. В.* Українське віршування ХХ століття: Навчальний посібник. – К., 1993. 9. *Лесин В. М., Пулинець О. С.* Словник літературознавчих термінів. К., 1971. 10. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К., 2006. 11. *Науменко Н.* Вільний вірш у творчості Лесі Українки // Дивослово. – 2004. – № 4. – С. 6–8. 12. *Первомайський Л.* Поезії // Дивослово. – № 5. – 2008. – С. 58–60. 13. *Розвозчик П.* Аналіз сучасного українського верлібру // Дивослово. – № 10. – 2007. – С. 17–20. 14. *Семенко М. В.* Поезії. – К., 1985. 15. *Семенюк Г., Ткачук М., Ковальчук О.* Українська література: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – К., 2006. 16. *Ткаченко А. О.* Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей навчальних закладів. – К., 2003. 17. *Юнг К. Г.* Аналитическая психология и психотерапия. – Санкт-Петербург, 2001.

На примере современной поэзии М. Семенко в статье рассматривается роль фонетической коннотации как лингвостилистической категории, содержащей не только эмоциональную, но и содержательную доминанту, ведь звуки – это сегментные единицы речи, которые могут влиять на формирование скрытых семантически значимых единиц (слов, предложений).

Ключевые слова: верлибр, коннотация, украинский поэтический язык, ассоциация, лингвистические единицы, согласные, гласные, эвфония (благозвучие).

The article deals with phonetic connotation's role in the modern poetry of M. Semenکو. In this research phonetic connotation is analysed as linguistic and stylistic category that consists of not only emotional, but also notional dominant. Sounds are segmental units of language, which can influence the forming of hidden meanings of communicatively significant units (words, sentences).

Key words: free verse, connotation, Ukrainian poetic language, association, linguistic units, vowels, consonants, euphony (harmony).

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Олена Гапченко

Київський університет імені Тараса Шевченка

БІЛІНГВ ЯК МОВНА ОСОБИСТІТЬ

У статті проблеми білінгвізму розглядаються крізь призму мовної особистості, її психологічних, соціальних і культурних ознак. Визначаються основні параметри двомовної особистості, її статус у лінгвістиці.

Ключові слова: білінгв, білінгвізм, збалансована двомовність, картина світу, комунікація, координативний білінгвізм, мовна особистість, двомовна особистість, монолінгв, психолінгвістика.

Активні міграційні процеси, інтенсивне змішування рас та етносів, бурхливі економічні й культурні контакти, екологічна взаємозалежність ведуть до того, що кордони етнічних і мовних груп у сучасному світі часто не збігаються: декілька народів можуть користуватися однією мовою (напр., народи Австралії, Великобританії, Канади, Нової Зеландії, США – англійською), і, навпаки, один народ може використовувати не одну, а кілька мов. Двомовність і багатомовність стають усе більш поширеними в сучасному світі.

Б. Ларін назвав три основні чинники, які визначають долю мови: культурна значущість, характер соціальної бази і втручання політичних сил [10, с. 255]. Це спостереження відомого вченого знаходить своє пряме відображення в українських реаліях: мовна ситуація в Україні є досить складним феноменом, який сформувався під впливом різноманітних демографічних, політичних, юридичних, антропологічних, мовних та інших чинників. В Україні функціонує понад 80 мов. Жодна з них не є рідною для всього населення країни, тому встановлення офіційної державної мови є однією з проблем процесу мовного будівництва в нашій державі.

На статус мови з достатньою культурною традицією в певних ситуаціях можуть претендувати декілька мов. Характерною рисою сучасної мовної ситуації в Україні є поширення на її території двох мов – української та російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму й диглосії. За даними українських соціолінгвістів, українську мову вважає рідною 55,5 % населення України, російську – 32 %, українську й російську – 11,1 %, іншу – 1,4 %. Окрім росіян (17,3 % за переписом 2001 р.), які користуються рідною російською мовою, своєю рідною вважають російську 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 64,7 % німців, 58,7 % татар, 54,4 % грузинів, 30,3 % болгар, що мешкають в Україні [21]. Процеси мовно-культурної асиміляції суттєво вплинули й на титуль-

ний етнос України. За даними перепису 2001 р. 14,8 % етнічних українців, які становлять найбільшу етнічну групу (77,8 % населення), вважають рідною мовою російську.

В опитуваннях, які проводив Київський міжнародний інститут соціології протягом 1991–2003 рр., особлива увага приділялася виявленню різниці між етнічною самоідентифікацією респондентів (тим, ким вони себе усвідомлюють, із ким ототожнюють у соціальному плані) та їхньою мовною поведінкою. Осіб із двома рідними мовами і з подвійною національною ідентичністю соціологи виділили в окрему групу так званих *бітнорів* [11, с. 100].

Українська мова законодавчо є єдиною державною мовою в Україні, проте в деяких сферах (молодіжна культура, кіно, приватні радіоканали й телебачення, популярні журнали) спільні східнослов'янські корені, спільна історія, міграційні процеси, родинні зв'язки, міжнародні шлюби й, нарешті, генетична близькість української та російської мов виступають підґрунтям для існування *білінгвізму* в країні.

Функціонування двох або більше мов у суспільстві було б неможливим без двомовності окремих членів мовної спільноти. Людей, які вільно і продуктивно володіють двома мовами, прийнято називати *білінгвами*. Слід зауважити, що, навіть якщо індивід володіє кількома мовами, його часто називають *білінгвом*, а саме явище – білінгвізмом (двомовністю).

Останнім часом проблеми *білінгвізму* все частіше розглядають крізь призму *мовної особистості*, її психологічних, соціальних і культурних ознак. Оскільки *мовна особистість* є центральною системоутвірною ланкою комунікативного процесу, то в цьому ракурсі для *теорії білінгвізму* особливої ваги набуває дослідження таких питань, як: що являє собою *білінгв* як *мовна особистість*? як в одній свідомості поєднуються *дві мовні системи* і *дві картини світу*?

Як відомо, концепції *мовної особистості* передувало загальне вчення про особистість. Значний внесок у розуміння особистості зробили К. Г. Юнг, М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, М. Гайдеггер, К. Ясперс. Різні аспекти соціально-культурної детермінації особистості висвітлюються у працях таких представників культурно-історичних теорій розвитку психіки, як Ж. Піаже й Л. Виготський. Відомий психолог Б. Ананьєв розробив оригінальну концепцію *людинознавства*, за якою людина визначається як суб'єкт праці, пізнання і спілкування [2].

У психології *особистість* трактується як відносно стабільна організація мотиваційних нахилів, що виникають у процесі діяльності із взаємодії між біологічними імпульсами та соціальним і фізичним оточенням. У структурі особистості психологи виділяють такі основні компоненти: 1) *спрямованість особистості* (потреби, інтереси, нахили, світогляд, які

можуть виступати як мотиви поведінки); 2) *психічні процеси*: емоційні (емоції й почуття), вольові (усвідомлення цілей, вибір засобів для їх досягнення, прийняття рішень, виконання прийнятого рішення); 3) *характер*; 4) *здібності*; 5) *темперамент*, який розглядається не як ознака *особистості*, а як ті анатомо-фізіологічні властивості *людини*, що визначають динаміку перебігу психічних процесів і проявів властивостей особистості [12, с. 15]. Ю. Караулов зауважує, що "при вивченні особистості у психології в центрі уваги дослідників перебувають некогнітивні аспекти людини, тобто її емоційні характеристики й воля, а не інтелект і здібності" [8, с. 35].

На основі загальної теорії особистості виробляється концепція *мовної особистості*. Якщо об'єктом аналізу стає саме *мовна особистість*, то на перший план дослідження висувуються її інтелектуальні характеристики, оскільки, на думку багатьох дослідників (серед яких Ю. Караулов), інтелект найінтенсивніше виявляється в мові й досліджується через мову (проте інтелектуальні властивості людини виразно проявляються не на будь-якому рівні володіння мовою).

Різноманітні аспекти *мовної особистості* досліджуються у працях В. Виноградова, Г. Богіна, С. Воркачова, Н. Зав'ялової, О. Залевської, В. Карасика, Ю. Караулова, Т. Космеди, В. Красних, В. Маслової, В. Нерознака, І. Привалової, Ю. Прохорова, Н. Слухай, О. Снитко, Т. Ушакової, Н. Шумарової та багатьох інших лінгвістів. Такий широкий науковий резонанс поняття *мовна особистість* пояснюється, за словами І. Привалової, "вдалою інтеграцією в ній двох феноменів – людини як носія мови й системи мовних знаків, які є в її використанні" [16, с. 38].

Як синоніми або квазісиноніми *мовної особистості* в лінгвістичних розвідках можуть використовуватися терміни *мовець*, *носій мови*, *індивід*, *інформант*, *активний інформант*, *пасивний інформант* тощо.

Зародження теорії мовної особистості традиційно пов'язують з іменем німецького вченого Л. Вайсгербера, який один із параграфів своєї праці "Мовний закон людства як основа мовознавства" назвав "Мовна особистість". У радянській лінгвістиці перші кроки в цій галузі в 1930–1940-х рр. зробив В. Виноградов, який вивчав проблеми людини у зв'язку з мовою. Сам термін *мовна особистість* він уперше використав 1930 р. у книзі "Про художню прозу". Свою концепцію мовної особистості в першій половині 1980-х рр. запропонував Г. Богін, який розглядав людину з позицій її "готовності здійснювати мовленнєві вчинки, породжувати і сприймати витвори мовлення ("произведения речи")" [3]. До феномена мовної особистості зверталися у своїх дослідженнях і відомі психологи (зокрема, Л. Виготський, Н. Жинкін, О.М. Леонтьєв).

У широкий науковий обіг поняття *мовна особистість* увів Ю. Караулов. Як підкреслює Ю. Караулов, *мовна особистість* не є "таким же

частково-аспектним корелятом *особистості взагалі*, якими є, наприклад, правова, економічна чи етична особистість" [8, с. 38]. *Мовна особистість* – це "поглиблення, розвиток, насичення додатковим змістом поняття особистості взагалі", це "особистість, виражена в мові (текстах), через мову, особистість, реконструйована в основних своїх рисах на базі мовних засобів" [8, с. 38]. Пізніше Ю. Караулов уточнив визначення поняття *мовна особистість*: 1) *будь-який носій* тієї чи іншої мови, схарактеризований на підставі аналізу створених ним текстів із погляду використання в цих текстах системних засобів певної мови для відображення бачення ним навколишньої дійсності (картини світу) і для досягнення певних цілей у цьому світі; 2) найменування комплексного способу опису мовної спроможності індивіда, який поєднує системне представлення мови з функціональним аналізом текстів [9, с. 671].

Дослідження мовної особистості на межі 1990–2000-х рр. оформилися в нову наукову дисципліну – *лінгвістичну персонологію* (праці В. Нерознака, С. Воркачова)

Ю. Караулов відзначає, що до мовної особистості як лінгвістичного об'єкта дослідники приходять різними шляхами: *психолінгвістичним* – від вивчення психології мови, мовлення й мовленнєвої діяльності в нормальному і змінених станах свідомості (у т.ч. різних афазій); *лінгводидактичним* – від аналізу процесів навчання мови й мовного онтогенезу; *чисто філологічним* – від вивчення мови художньої літератури [9, с. 671–672]

В. Карасик під *мовною особистістю* розуміє "людину, яка існує в мовному просторі – у спілкуванні, в зафіксованих у мові стереотипах поведінки, у значеннях мовних одиниць і смислах текстів" [7, с. 7]. За В. Масловою, будь-яку особистість, яка володіє людською мовою, можна моделювати як *мовну особистість* [12, с. 48]. І. Синиця *мовною особистістю* називає "сукупність творчих (лінгвістичних) здібностей і соціо-психолінгвістичних характеристик індивіда, які зумовлюють створення та сприйняття ним мовленнєвих творів, що відображають відповідні риси особистості й тому мають певну когнітивну глибину, комунікативно-прагматичну спрямованість, структурно-мовну цінність" [18, с. 41]. Л. Гнатюк під *мовною особистістю* розуміє "індивіда, розгляданого в сукупності його мовних здібностей, зумовлених історично, національно-культурно, соціально та психологічно, які виражаються у здатності сприймати та творити тексти і слугують для досягнення певних цілей" [4, с. 30]. За О. Селівановою, *мовна особистість* – це "іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у процесах продукування, сприйняття, розуміння й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також при комунікативній взаємодії" [17, с. 450]. На думку І. Прива-

пової, *мовну особистість* доцільно тлумачити як носія етнолінгвокультурної свідомості, чи *етнолінгвокультурну особистість*, що дозволяє підкреслити її національні риси, які проявляються у фонді мовних засобів, що служать матеріалом для її реконструкції [16, с. 41].

Вивченню мовної особистості в ситуації українсько-російського *білінгвізму* присвячено багато праць Н. Шумарової. Вона відзначає, що "психолінгвістичний аспект дослідження дозволяє розглядати кожного інформанта як мовну особистість, мовно-культурні стереотипи поведінки якої одночасно є характерними для соціокультурної групи, до якої він належить, і в той же час індивідуальними, притаманними йому як носієві мовної картини світу" [19, с. 14].

Особистість як сукупність соціально значущих духовних і фізичних якостей у лінгвістичному аспекті може розглядатися як *мовна, мовленнєва, комунікативна, лінгвокультурологічна, етносемантична, ідіолектна* тощо. Проаналізувавши використання терміна *мовна особистість* у лінгвістичній літературі, можна помітити, що цей термін часто використовується також і для позначення *мовленнєвої, комунікативної, словникової* та *етносемантичної* особистості.

Національна мовна особистість – соціальне явище, але в ній є й індивідуальний аспект. *Індивідуальне* в мовній особистості формується через внутрішнє відношення до мови, через становлення особистісних мовних смислів. На індивідуальному рівні багатомовність – це своєрідний ресурс, який дозволяє людям більш ефективно взаємодіяти, адже відомо, що знання різних мов збагачує духовний світ людини, дозволяє їй краще пізнати себе і реальність. В. фон Гумбольдт писав: "Через розмаїття мов для нас відкривається багатство світу й різноманітність того, що ми пізнаємо в ньому; і людське буття стає для нас ширшим, оскільки мови у виразних і дійових рисах дають нам різні способи мислення і сприйняття" [5, с. 349].

Отже, *двомовні індивіди* у двомовному середовищі мають (принаймні, потенційно) більше засобів спілкування, ніж одномовні. Крім того, в багатьох дослідженнях зафіксовано, що *білінгвізм* впливає на інтелектуальний розвиток людини, на її мислення.

У лінгвістиці для позначення явища поліетнокультурності людини використовують такі терміни, як *вторинна мовна особистість, інофон, ксенолектна мовна особистість, представник третьої культури*. За концепцією Фр. Кесміра, результатом міжкультурної взаємодії є поява мовних особистостей третьої (перехідної) культури. До появи поняття "третья культура" в етнічній психології оперували терміном "культурна й расова маргінальність" (Е. Стоунквіст). Р. Шатер вважає, що будь-яке розвинене багатонаціональне суспільство йде шляхом побудови соціуму, члени якого є представниками "третьої культури" [16, с. 41].

Для теорії білінгвізму важливим є з'ясування питання: як в *одній свідомості* поєднуються *дві мовні системи, дві картини світу*, як взаємодіють два образи дійсності.

Серед лінгвістів немає одностайної думки щодо *координативного білінгвізму* (однакового володіння двома мовами).

Збалансована двомовна ситуація можлива, якщо більшість членів соціуму володіють досконало обома мовами, користуються ними в будь-яких ситуаціях, з легкістю переходять із однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому системи різних мов. На думку таких відомих лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Е. Хауген, повне й автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини. У її мовній свідомості окремі риси нерідної помилково уподібнюються будові рідної (або основної) мови. Відбувається *інтерференція* двох мовних систем (їх часткове ототожнення і змішування), що призводить до помилок у мовленні (іноді в одній, іноді – в обох мовах) [14, с. 62–63, 84–85, 100]. Близькі погляди має В. Наумов: "рідною все-таки може бути одна мова, оскільки мовна свідомість індивіда не може вмістити однаковою мірою дві різні мовні системи. Друга, нерідна, мова білінгва повинна жорсткіше контролюватися мисленням, яке рано чи пізно може дати збій" [13, с. 85].

У деяких дослідженнях висловлюється ідея про те, що у представників двомовного етносу може бути *подвійна свідомість*. Так, академік О. Трубачов поділяє ідею історика давньоболгарської культури А. Ангелова про те, що болгари доби Кирила й Мефодія відчували себе одночасно і слов'янами, і болгарами [20, с. 132]. Те саме, на його думку, можна стверджувати і щодо інших народів.

О. Потебня вважав, що, коли людина користується двома мовами, "два види розумової діяльності йдуть в одному напрямі, переплітаючись між собою, але зберігаючи свою розмежованість" [15, с. 166].

За визначенням одного з американських дослідників, *білінгв* – "це не сума двох повних або неповних монолінгвів; швидше, це унікальна і специфічна лінгвістична конфігурація. Існування й постійна взаємодія двох мов у білінгва створює відмінну, але цілісну лінгвістичну сутність" [6, с. 61].

Л. Гнатюк відзначає, що *дво-* чи *кількамовна особистість* пов'язує два чи кілька вербально-семантичних рівні, дві чи кілька мовних картин світу. Під *дво-* чи *кількамовною особистістю* дослідниця розуміє "особистість, яка володіє різними мовними системами, різними мовними кодами, а не вживає хаотичну суміш двох мов типу українсько-російського суржику чи мовлення емігрантів, у якому відсутній перехід (переключення) з однієї мови на іншу (питання про мовну картину світу таких "напівмовних", "макаронічних" мовців потребує окремого розгляду; вони простіють "полікодовим" мовцям)" [4, с. 37].

Н. Шумарова вважає, що при зміні мовцем мови або періодичних кодових переключеннях відбувається зміна форм мовної свідомості [19, с. 16]. Б. Ажнюк уводить поняття *метамовна свідомість*, яким позначає рефлексивну здатність білінгва порівнювати й диференціювати явища різних мов, якими він володіє, що сприяє розвитку вміння поперемінного, одночасного або поперемінно-одночасного існування у двох мовних світах [1].

Дослідники, які вивчають мовну свідомість білінгвів, постають перед проблемою: як співвідноситься доля участі півкуль головного мозку в мовній практиці білінгва й у навчанні другій мові? впливає володіння двома і більше мовами на міжпівкульну асиметрію чи в цьому плані білінгв нічим не відрізняється від монолінгва?

Відомий російський психолог Б. Ананьєв вважав, що *головною мовою білінгва* є та, в якій виявляється найбільша відповідність між мисленням і мовними засобами. Інші мови функціонально слабші, і їм відводиться підсобна роль. Дослідником встановлено, що в засвоєнні материнської мови беруть участь обидві півкулі, а в опануванні будь-якої наступної – в основному, ліва [2].

2007 р. на VI Міжнародному симпозиумі з білінгвізму британський дослідник Д. Грін у своїй доповіді про нейрофізіологічне підґрунтя білінгвізму висунув тезу про те, що володіння різними мовами передбачає функціонування подібних кортикальних і субкортикальних ділянок мозку, а отже, засвоєння інших мов призводить до змін у механізмі обробки першої, або рідної мови індивіда [17, с. 53].

Власне "мовленневою", відповідальною за кінцевий результат вербального процесу в *монолінгва* вважається ліва півкуля. В останні десятиліття в багатьох англомовних виданнях, присвячених проблемам мови і свідомості, розгорнулись бурхливі дискусії з приводу залучення правої півкулі в мовні процеси при *білінгвізмі*. Якщо це дійсно так, то доведеться визнати суттєву відмінність *білінгва* від *монолінгва* не тільки в сфері мови, а й у сфері свідомості взагалі.

На підтримку гіпотези про більше залучення правої півкулі свідчить багато фактів, передусім – дані патології мовлення: при ураженнях правої півкулі мовні порушення спостерігалися в 14 % праворуких полілінгвів (і 71 % ліворуких) і тільки в 2 % праворуких монолінгвів (і 29 % ліворуких) [6, 61]. Крім того, при лівопівкульних ураженнях багато *білінгвів* втрачали можливість говорити однією мовою при повному збереженні другої (частіше нерідної). Багато таких прикладів описано в спеціальній літературі. Проте опоненти стверджують, що зафіксовано багато випадків, які свідчать про протилежне: при двопівкульних ураженнях спостерігаються порушення в усіх мовах полілінгвів, а ситуації зникнення тільки однієї мови є нечастими й пояснюються феноменом "поперемінного ан-

тагонізму", при якому пацієнт у певний період часу може говорити тільки однією мовою, й вона може змінюватися на різних етапах хвороби [6, с. 62]. Однак автори не заперечують, що "дві мови в одному мозку можуть бути функціонально незалежними" і при цьому "одна з двох мовних систем може бути недоступною" [6, с. 62].

Дослідники виділяють такі фактори впливу на активізацію правої півкулі: *тип мови*; *вік білінгва* (якщо друга мова була вивчена у зрілому віці, зростає можливість участі в мовних процесах правої півкулі); *спосіб навчання* (якщо друга мова була вивчена неформально, імовірність активізації правої півкулі зростає); *стадія навчання* (на початковому етапі навчання мові права півкуля більш активно задіяна); *мовне оточення* (помічено, що в іншомовному оточенні права півкуля більш активізована) [6, с.62–63].

Як бачимо, проблема нейрофізіологічних можливостей володіння двома мовами залишається відкритою.

Про актуальність вивчення феномена мовної особистості свідчить факт перегляду проблематики таких усталених напрямків мовознавства, як психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвістика тексту, діалектологія, які активно включили в об'єкт свого дослідження мовну особистість. Такий підхід робить можливим виокремлення групових та індивідуальних різновидів мовної особистості: носіїв соціолектів, діалектів, ідіолектів.

Явище *білінгвізму* доцільно розглядати крізь призму *мовної особистості*, її психологічних, соціальних і культурних ознак. **Білінгвом** слід вважати людину, яка вільно і продуктивно володіє двома мовами. Якщо одна з мов пасивно вивчалася в школі й людина нею не розмовляє, а може тільки читати тексти зі словником, це не дає підстав вважати її *білінгвом*. Якщо білінгв досяг збалансованої двомовності, то вона не ускладнює, а навпаки, сприяє його комунікативній взаємодії й існуванню у двомовному соціумі. За умови ідеального білінгвізму людина має дві мовні картини світу.

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999; 2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. 2-е изд. – СПб., 2001; 3. Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов. – Л., 1984; 4. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Г. Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. – К., 2010; 5. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М., 1985; 6. Завьялова М. В. Исследование речевых механизмов при билингвизме (на материале ассоциативного эксперимента с литовско-русскими билингвами) // Вопросы языкознания. – 2001. – № 5. – С. 60–65; 7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004; 8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987; 9. Караулов Ю. Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – С. 671–672; 10. Ларин Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // Герд А. С. Вве-

дение в этнолингвистику: Хрестоматія. – СПб., 2005; 11. Масенко Л. Т. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К., 2008; 12. Маслова В. А. Homo Lingualis в культурі. – М., 2007; 13. Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности. – М., 2007; 14. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 6. – М., 1972; 15. Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993; 16. Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). – М., 2005; 17. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава, 2010; 18. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. – К., 2006; 19. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К., 2000; 20. Этимологический словарь славянских языков / Под. ред. О. Н. Трубачева. – М., 1992; 21. Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

В статье проблемы билингвизма рассматриваются через призму языковой личности, ее психологических, социальных и культурных особенностей. Определяются основные параметры двуязычной личности, ее статус в лингвистике.

Ключевые слова: билингв, билингвизм, сбалансированное двуязычие, картина мира, коммуникация, координативный билингвизм, языковая личность, монолингв, психолінгвістика.

In the article of problem of bilinguals is examined through the prism of linguistic personality, its psychological, social and cultural peculiarities. Basic parameters of bilingual personality, its status in linguistic literature are determined.

Keywords: bilingual, bilingualism, world picture, communication, coordinative bilingualism, linguistic personality, bilingual personality, monolingual, psycholinguistics.

НАШІ АВТОРИ

- Александрович
Марина Василівна** – аспірантка кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Арібжанова
Ірина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Гапченко
Олена Анатоліївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Дудник
Зоя Василівна** – кандидат філологічних наук, завідувач лабораторії експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Калько
Микола Іванович** – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Костич
Лілія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Руденко
Оксана Віталіївна** – аспірантка кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Торчинська
Наталія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету.
- Торчинський
Михайло
Миколайович** – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології Хмельницького національного університету.
- Українець
Людмила Федорівна** – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА

Дудник Зоя Артикуляційна звичка як культурно-етнічний ідентифікатор.....	3
Руденко Оксана Пауза і склад як елементи ритмічного мовлення.....	9
Александрович Марина Просодичні моделі українського емоційного спонтанного мовлення: алгоритм побудови	17

ГРАМАТИКА

Костич Лілія Словотвірна категорія речовинності в українській мові (деривати на -ан-)	23
Кислюк Лариса Гібридні новотвори як спосіб засвоєння запозичуваної термінології.....	32
Калько Микола Акціональне партнерство як визначальна риса видової поведінки аспектуального класу активітивів	38
Арібжанова Ірина Зміст і форма члена речення	48

СЕМАНТИКА

Торчинський Михайло Денотатно-номінативна структура псевдонімії як складник української ономастичної терміносистеми.....	57
--	----

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Торчинська Наталія
Імпліцитні авторські введення у поетичному мовленні
(на матеріалі роману Л. Костенко "Маруся Чурай")..... 64

СТИЛІСТИКА

Українець Людмила
Конотація фонетичних одиниць авангардної поезії М. Семенка 70

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Гапченко Олена
Білінгв як мовна особистість 77

Наші автори..... 86

СОДЕРЖАНИЕ

ФОНЕТИКА

- Дудник Зоя
Артикуляционная привычка как культурно-этнический идентификатор 3
- Руденко Оксана
Пауза и слог как элементы ритмичной речи 9
- Александрович Марина
Просодические модели украинской эмоциональной спонтанной речи:
алгоритм построения 17

ГРАММАТИКА

- Костыч Лилия
Словообразовательная категория вещественности в украинском языке (дериваты на -ан-) .. 23
- Кислюк Лариса
Гибридные новообразования как средство адаптации
заимствованной терминологии 32
- Калько Николай
Акциональное партнерство как определяющая черта видового поведения
аспектуального класса активитивов 38
- Арибжанова Ирина
Значение и форма члена предложения 48

СЕМАНТИКА

- Торчинский Михаил
Денотатно-номинативная структура псевдонимии
как составляющая украинской ономастической терминосистемы 57

Торчинская Наталия
Имплицитные авторские включения в поэтическом языке
(на материале романа Л. Костенко "Маруся Чурай")..... 64

СТИЛИСТИКА

Украинец Людмила
Коннотация фонетических единиц авангардной поэзии М. Семенко..... 70

ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Гапченко Елена
Билингв как языковая личность..... 77

Наши авторы 86

CONTENTS

PHONETICS

- Dudnyk Zoya
The articulatory skill as cultural and ethnic identifier 3
- Rudenko Oksana
The pause and the syllable as elements of rhythmical speech 9
- Aleksandrovych Maryna
Making prosodic models of Ukrainian emotional spontaneous speech 17

GRAMMAR

- Kostych Liliya
The category of material in the Ukrainian language (derivative with suffix -ан-) 23
- Kysliuk Larysa
Hybrid new coinages as mechanism assimilation of borrowing terminology 32
- Kalko Mykola
Aspectual class of activitives 38
- Aribzhanova Iryna
The semantic and the form of the part of sentence 48

SEMANTICS

- Torchyns'kyi Mychailo
Denotato-nominative structures of pseudonyms as component
of Ukrainian onomastyk terminus systems 57

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Torchyns'ka Natalia

Implicit author's incorporations in the poetical language
(based on the material of "Marusia Churai" by Lina Kostenko) 64

STYLISTICS

Ukrayinets Lyudmyla

Connotation of phonetic units in the poetry of M. Semenko 70

PSYCHOLINGUISTICS

Gapchenko Olena

Bilingual as linguistic personality 77

Information about the authors 86

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника "Українське мовознавство", що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надсилати поштою за адресою:

*01601, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови*

або на електронну адресу: *yaryna1@ua.ru* чи подати особисто *Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп'ютерної лінгвістики, ауд. 130).*

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,
239-33-54 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

Рукопис

1. Подається у вигляді файлу в текстовому редакторі Microsoft Word (на дискеті має бути лише **один** файл) та роздрукованого примірника тексту, вчитаного і підписаного автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. **Не вчитані** автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо зазначити відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, вчене звання, науковий ступінь, адресу, контактні телефони.

3. Резюме українською мовою; ключові слова українською мовою.

4. Резюме російською мовою; ключові слова російською мовою.

5. Резюме англійською мовою; ключові слова англійською мовою.

6. Назва українською, російською та англійською мовою.

7. Прізвище та ім'я українською, російською та англійською мовою.

Правила оформлення статті

1. Обсяг – 10–12 сторінок через півтора інтервали, **без переносів**.

2. Шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів.

3. Поля: верхнє – 2,5; нижнє – 2,5; ліве – 3,0; праве – 2,0 см. Відступ абзацу – 0,5 см.

4. Ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (14 кегль) – **жирним курсивом**.

5. Назва статті друкується **жирним** шрифтом (14 кегль) через інтервал після прізвища автора.

6. Текст статті подається українською мовою через інтервал після назви.

7. У тексті **не використовувати стильові маркери**.

8. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться **нерозривний** пробіл (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).

9. Приклади виділяються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклад з художньої літератури також); фонема, морфема, символи – **жирним** шрифтом.

10. Цитати беруться у подвійні верхні лапки "..." (напр.: Ш. Баллі писав: "Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших" [2, с. 221].).

11. Значення слів беруться в одиначні верхні лапки '...' (напр.: **впадина** 'яма в річці'; **просвістина** 'прогалина в лісі').

12. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: "Символізм – це...", с. 5–10, 2008–2009 р., але науково-технічний, не сьогодні-завтра.

13. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в ламах дужках <...>.

14. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр. [1], [2; 11]. Сторінка вказується так: номер джерела, кома, маленька літера с. [1, с. 55–56] або [2, с. 4–5; 11, с. 31–33].

15. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора має бути **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**).

Зразок оформлення літератури

1. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 3. *Кравченко М. В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мо-

ва і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24–31; 4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997; 5. *Терлак З. М.* Ад'єктивні словосполучення з об'єктними відношеннями у сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982; 6. *Чейлітко Н. Г.* Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв'язків словоформ: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Дискету після виходу публікації автор може отримати на кафедрі сучасної української мови.

Вимоги розміщені на сайті Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.philolog.univ.kiev.ua> (розділ "Кафедра сучасної української мови").

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 40

Відповідальна за випуск *Л. М. Костич*

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349, 239 3354

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 22.11.10. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 90-1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 5,58. Обл.-вид. арк. 6,85. Зам. № 210-5413.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 239 31 28

Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.

WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua